

OP WEG NAAR EEN INCLUSIEVERE SAMENLEVING

LERENDE EVALUATIE PROGRAMMA
ONBEPERKT MEEDOEN!

KLANT

Ministerie van VWS

AUTEUR(S)

MJ/jve/002555

DATUM

Maaïke Jongerius, Vicky Drost, Nikki Scholten en Sam Huberts
22 juli 2021

Op weg naar een inclusievere samenleving

Significant Public heeft een lerende evaluatie uitgevoerd naar het programma Onbeperkt meedoen! Het programma en haar partners zijn uitgebeeld aan de hand van een trein die op weg is naar een toegankelijke en inclusievere samenleving.

Hoe houden we de trein rijdend?

- Houd rekening met variatie in behoefte aan afstemming en samenwerking tussen de partners.
- Benut de energie die bij betrokkenen in de samenleving aanwezig is om nieuwe en duurzame initiatieven te ontplooiën.
- Kies een organisatievorm die langer houdbaar is dan een kabinetsperiode.
- Blijf urgentie creëren door monitoring te continueren en blijvend in te zetten op communicatie.

2

Departementen

VWS, SZW, IenW, OCW en BZK voeren zeven actielijnen uit:

- Vervoer
- Werk
- Onderwijs
- Bouwen, Wonen en Openbare Ruimte
- Participatie en Toegankelijkheid
- Zorg en Ondersteuning
- Rijk als Organisatie

4

(Maatschappelijke) partners

De partners zijn betrokken bij de uitvoering van vier initiatieven:

- SamenSpeelNetwerk
- Toegankelijk Dagje Uit
- What if Lab
- ZonMw Subsidieprogramma

3

Bestuurlijke partners

VNG, VNO-NCW en MKB-Nederland en de Alliantie voeren drie projecten uit:

- Iedereen doet mee
- MKB Toegankelijk
- Niets Over Ons Zonder Ons

1

Ministerie van VWS

Dit is het coördinerend ministerie. Uit de lerende evaluatie blijkt dat het programma de volgende zes rollen vervult:

- Coördineren en aanjagen
- Verbinden van stakeholders
- Communiceren
- Verantwoorden en kennisontwikkeling
- Stimuleren van ervaringsdeskundigheid
- Financiering van initiatieven (door middel van subsidies)

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	5
1 Inleiding	8
1.1 Achtergrond en aanleiding	8
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen	8
1.3 Verloop van het onderzoek	8
1.4 Afbakening definities	9
1.5 Leeswijzer	10
2 Schets programma Onbeperkt meedoen!	11
2.1 Het VN-verdrag is aanleiding voor het programma	11
2.2 Het programma Onbeperkt meedoen! in vogelvlucht	11
2.3 Inrichting van het programma Onbeperkt meedoen!	13
2.4 Monitoring	14
3 Inzicht in de uitgevoerde maatregelen en resultaten van het programma	15
3.1 Inhoudelijke thema's	15
3.2 Procesmatige thema's	18
4 De programmatische aanpak Onbeperkt meedoen!	22
4.1 Het programma omvat verschillende rollen	22
4.2 Coördineren en aanjagen	22
4.3 Verbinden van stakeholders	24
4.4 Communiceren vanuit het programma	25
4.5 Het programma als verantwoordingsmechanisme	27
4.6 Financiering van projecten	29
4.7 Het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid	30
5 Blik naar de toekomst	33

5.1	Invulling blijven geven aan de rol gericht op verbinding tussen partners	33
5.2	Urgentie blijft nodig	34
5.3	Zorg voor een langere tijdshorizon	34
5.4	Hoe verder?	34
A.	Bijlage 1: Overzicht Respondenten	36
B.	Bijlage 2: Bestudeerde literatuur	37

Managementsamenvatting

Achtergrond, doelstelling en aanpak

Mensen met een beperking hebben recht op dezelfde kansen in de samenleving als ieder ander. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (hierna: het ministerie van VWS) is daarom in juni 2018 gestart met het programma Onbeperkt meedoen! Het doel van het programma is het toegankelijker en inclusiever maken van de Nederlandse samenleving. Het programma bouwt voort op reeds ingezette plannen en activiteiten in het kader van het VN-verdrag Handicap (hierna: VN-verdrag), maar zet ook nieuwe stappen door het opzetten van projecten en initiatieven.

Het ministerie van VWS heeft Significant Public gevraagd een lerende evaluatie van het programma uit te voeren. Een lerende evaluatie combineert het verantwoorden van resultaten van beleid in de praktijk en het gezamenlijk met betrokkenen leren van ervaringen. De lerende evaluatie heeft als doel om te onderzoeken in welke mate de ingezette strategie van het programma een beweging op gang brengt die ertoe leidt dat mensen met een beperking naar eigen wens en vermogen kunnen meedoen in de samenleving. De lerende evaluatie bestaat uit een inhoudelijke en procesmatige terugblik van het programma. Ook kijken we vooruit naar de toekomst.

In de uitvoering van de lerende evaluatie is gebruik gemaakt van een documentenstudie, digitale (groeps)interviews, focusgroepen en een zelfevaluatie. Gedurende het onderzoek is afgestemd met een klankbordgroep over de vormgeving van het onderzoek en over de duiding van (tussen)resultaten.

Inzicht in de uitgevoerde maatregelen en resultaten van het programma

Het programma kent een aanpak op zeven inhoudelijke thema's die zijn gevat in zeven actielijnen (zie tabel 1 op pagina 13). De afgelopen jaren zijn op ieder van deze inhoudelijke thema's betekenisvolle stappen gezet gericht op meer toegankelijkheid.

Een toename van toegankelijke stations, de verbeteraanpak passend onderwijs, aanpassingen van de Wajong en de bouwregelgeving zijn voorbeelden die respondenten tijdens deze evaluatie noemen. Ondanks de vele maatregelen die in gang gezet zijn, blijven er volgens respondenten ook uitdagingen. Zo wordt aangegeven dat er bijvoorbeeld nog ontwikkeling nodig is op het thema openbare ruimte, het toegankelijk maken van sportgebouwen en het bevorderen van integraliteit binnen het Rijk.

Naast de inhoudelijke thema's zijn in het programmaplan maatregelen opgenomen die ingaan op de uitvoeringsstrategie van het programma. Hierin is aandacht voor de landelijke beweging naar meer toegankelijkheid, de samenwerking met bestuurlijke partners, de samenwerking met andere betrokkenen, het stimuleren van bewustwording over de drempels waar mensen tegenaan lopen en de inzet van ervaringsdeskundigheid.

Respondenten geven aan dat met het programma veel actie gericht is op het vergroten van bewustwording over de drempels waar mensen met een beperking in de praktijk tegenaan lopen. Een belangrijk aspect van deze bewustwording is volgens respondenten de verandering van het medisch naar het sociaal model. Waar het medisch model een beperking als een afwijking ziet in het lichaam of de geest van een individu, kijkt het sociaal model naar hoe de omgeving zo kan worden ingericht dat iedereen deel kan nemen aan de samenleving. Alle respondenten onderkennen dat de uiteindelijke maatschappelijke omslag die nodig is om dit waar te maken, veel tijd kost en verder rijkt dan het programma. Een van de aandachtspunten van het programma is het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid. Volgens respondenten neemt de inzet van ervaringsdeskundigen toe en zijn er positieve reacties op de trainingen ervaringsdeskundigheid uit het project Niets Over Ons Zonder Ons van de Alliantie VN-verdrag (Ieder(in), LFB, MIND en Per Saldo).

De bestuurlijke partners (Alliantie VN-verdrag, VNG, MKB-Nederland en VNO-NCW) ervaren de bijdrage van het programma aan de beweging naar toegankelijkheid en inclusie als groot. De bijdrage van het programma zit voor hen voornamelijk in de stimulans tot onderlinge samenwerking en kennisontwikkeling tussen de bestuurlijke partners en in de ondersteuning in (financiële) middelen en capaciteit. Maatschappelijke partners geven aan de meerwaarde van het programma te zien in het eigenaarschap dat genomen wordt voor het coördineren van de brede beweging. Een aantal maatschappelijke partners geeft aan graag meer in verbinding met het programma te komen.

De programmatische aanpak Onbeperkt meedoen!

Het coördinerend programmateam (zie paragraaf 2.3) van het programma Onbeperkt meedoen! neemt in samenwerking met partners verschillende rollen aan om te werken aan een samenleving met zo min mogelijk drempels. Een synthese van informatie uit de onderzoeksactiviteiten leidt tot de volgende rollen die het programmateam Onbeperkt meedoen! in samenwerking met partners ons inziens momenteel vervult:

- a. Coördineren en aanjagen;
- b. Verbinden van stakeholders;
- c. Communiceren;
- d. Het programma als verantwoordingsmechanisme;
- e. Financiering van initiatieven (door middel van subsidies);
- f. Stimuleren van ervaringsdeskundigheid.

Onderstaand lichten we per rol de meest opvallende bevindingen uit.

Coördineren en aanjagen

- a. Het programma draagt bij aan het ontstaan van nieuwe initiatieven en projecten en jaagt vooral aan waar de 'energie' zit;
- b. Het programma werkt als vliegwiel om inclusie en toegankelijkheid op meer (bestuurlijke) agenda's te krijgen en de betrokkenheid bij partners te vergroten. Tegelijkertijd is er behoefte aan meer bestuurlijk commitment;
- c. Het programma stimuleert kennisontwikkeling bij haar stakeholders.

Verbinden van stakeholders

- a. De bilaterale afstemming met programmamedewerkers is voor betrokkenen waardevol voor netwerkuitbreiding;
- b. Er is tevredenheid onder betrokkenen over de toenemende verbinding met ieder(in) als aanspreekpunt namens de Alliantie;
- c. De interdepartementale werkgroep draagt bij aan verbinding tussen departementen op het thema inclusie en toegankelijkheid, maar de mate waarin departementen zich betrokken voelen en met elkaar samenwerken verschilt;
- d. De bestuurlijke werkgroep verbindt bestuurlijke partners met elkaar;
- e. Er is ruimte voor meer samenwerking tussen de departementen en bestuurlijke en maatschappelijke partners.

Communiceren

- a. Enthousiasme van betrokkenen en geïnteresseerden over communicatiestrategie van het programma;
- b. Uitwisseling en kennisdeling tussen betrokken professionals en organisaties op het gebied van communicatie wordt gewaardeerd door respondenten;
- c. Het programma (en ook het VN-verdrag) breed onder de aandacht brengen komt volgens respondenten minder goed van de grond;
- d. Effectiviteit van communicatie is lastig te meten.

Het programma als verantwoordingsmechanisme

- a. Het verantwoordingsmechanisme maakt de implementatie van het VN-verdrag concreet en is volgens respondenten nuttig om waar nodig bij te kunnen sturen;
- b. De voortgangsrapportages van het programma zetten volgens respondenten aan tot actie, maar 'leven' te weinig door grote omvang;
- c. Aandachtspunten bij de monitoring en verantwoording verschillen per perspectief.

Financiering van projecten

- a. Inzet van departementen aan het programma komt voornamelijk voort uit urgentie voor het thema;
- b. Subsidiering van projecten is essentieel voor de bestuurlijke partners;
- c. Er zijn verschillende mogelijkheden voor financiering via externe geldstromen.

Stimuleren van ervaringsdeskundigheid

- a. Ervaringsdeskundigen worden volgens respondenten steeds vaker betrokken;
- b. Training en ondersteuning van ervaringsdeskundigen is volgens respondenten essentieel;
- c. Er is meer verbinding met belangenorganisaties van mensen met een beperking;
- d. Bij het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid zijn er volgens respondenten obstakels op het gebied van wettelijke vereisten, budget en waardering.

Blik naar de toekomst

De afgelopen jaren zijn betekenisvolle stappen ondernomen naar meer toegankelijkheid en inclusie. Nu deze beweging in gang is gezet (de sneeuwbal rolt) is de vraag hoe deze beweging in gang te houden (de sneeuwbal laten rollen én groter laten worden). Volgens respondenten is de netwerkfunctie die het programma vervult in het verbinden van partijen daarbij essentieel. Het is door het bestaan van het programma dat verschillende type partners en organisaties in toenemende mate samenkomen in diverse overleggen. Uit de evaluatie blijkt dat niet alle betrokken partners dezelfde behoefte hebben aan afstemming en samenwerking. Bij de vervolgstrategie moet rekening gehouden worden met deze variatie in behoefte aan afstemming en samenwerking tussen de partners. We adviseren daarom om bij het vervolg vanuit het principe 'coalition of the willing' te werken. Benut de energie die bij betrokkenen in de samenleving aanwezig is om nieuwe en duurzame initiatieven te ontplooiën gericht op inclusie en toegankelijkheid. Bij het bepalen van de vervolgstrategie adviseren we om een organisatievorm te kiezen die langer houdbaar is dan een kabinetperiode en geen vastgelegde einddatum heeft maar een

resultaatshorizon. Deze langere tijdshorizon is nodig om echt effect te sorteren. Acties die nu in gang gezet zijn kunnen immers pas over jaren hun effect hebben.

De urgentie die de afgelopen jaren is verhoogd voor het thema inclusie en toegankelijkheid, moet de komende jaren aangewakkerd blijven worden. Een beweging blijft alleen in gang wanneer er een blijvend gevoel van urgentie is. Belangrijk om urgentie te blijven creëren zijn in ieder geval het continueren van de monitoring en blijvende inzet op communicatie. Wij adviseren om de monitoring lerend in te steken en in de communicatie gebruik te maken van storytelling zodat meer spelers bij de Rijksoverheid, gemeenten, bedrijfswereld, maatschappelijke organisaties en de maatschappij worden meegenomen. Met behulp van de methodiek klantreizen kunnen bovendien de ervaringen van mensen met een beperking zelf zichtbaarder gemaakt worden.

Alle betrokkenen in deze evaluatie zien het belang in om op een manier verder te gaan met het faciliteren van de beweging. Een unaniem beeld over 'hoe verder' is niet in deze evaluatie naar voren gekomen. Er zijn verschillende (combinaties van) varianten denkbaar hoe het vervolg vorm te geven: door op dezelfde voet, de samenwerking terugbrengen tot een minimale variant of de samenwerking op een andere manier vormgeven. Voor de te maken keuze is het belangrijk om het doel voor de komende jaren voor ogen te houden. Welke doelstellingen moeten (nog meer) bereikt worden? Welke rollen moeten (ook de komende periode nog) worden ingevuld? Wat is hiervoor nodig? Wij adviseren gezien de punten die in dit rapport zijn genoemd op blijvend urgentiebesef, de lange tijdshorizon en aandacht voor coördinatie op verbinding – de samenwerking op een andere manier vorm geven met de 'coalition of the willing'. Met hierbij een 'office' die zorgt voor verbinding, monitoring en totstandkoming van voortgangsrapportages, et cetera. Het is de plek vanuit waar gestimuleerd kan worden om samen het verschil te blijven maken en vanuit uitwisseling met elkaar aan de hand van voorbeelden te laten zien hoe ze dat kunnen doen.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond en aanleiding

In opdracht van het ministerie van VWS voert Significant Public een lerende evaluatie uit van het programma Onbeperkt meedoen! Een lerende evaluatie combineert het verantwoorden van resultaten van beleid in de praktijk en het gezamenlijk met betrokkenen leren van ervaringen. De rol van de evaluator is zowel onafhankelijk onderzoeker als facilitator van het proces waarin betrokkenen reflecteren op hun dagelijkse praktijk.

Met dit programma geeft het ministerie van VWS invulling aan haar coördinerende rol in de implementatie van het VN-verdrag, met als doel het toegankelijker en inclusiever maken van de Nederlandse samenleving. Het programma is gestart in juni 2018 en loopt tot en met december 2021. Het programma opereert vanuit de veronderstelling dat de opgave na de huidige eindtermijn van het programma niet gerealiseerd zal zijn. De implementatie van het VN-verdrag is een langetermijntraject.

1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen

De lerende evaluatie heeft als doel om te onderzoeken in welke mate de ingezette strategie van het programma een beweging op gang brengt die ertoe leidt dat mensen met een beperking naar eigen wens en vermogen kunnen meedoen in de samenleving. In de lerende evaluatie hebben we aandacht voor inhoudelijke en procesmatige aspecten van het programma. Inhoudelijk kijken we globaal naar de resultaten en effecten. Oftewel: doet het programma de beloofde dingen? Procesmatig kijken we naar de werking en uitvoering van het programma. Oftewel: doet het programma de beloofde dingen goed? We sluiten de lerende evaluatie af door op basis van de inhoudelijke en procesmatige terugblik van het programma vooruit te kijken naar de toekomst. De lerende evaluatie is eveneens bedoeld als interventie. We leren niet alleen als onderzoekers, maar juist in gezamenlijkheid met

alle betrokkenen. Met de lerende evaluatie beantwoorden we de volgende onderzoeksvragen:

- a. In welke mate brengt de ingezette strategie van het programma een beweging op gang die ertoe leidt dat mensen met een beperking naar eigen wens en vermogen kunnen meedoen in de samenleving?
- b. Inhoudelijk: doet het programma de beloofde dingen?
- c. Procesmatig: doet het programma de beloofde dingen goed?
- d. Wat zijn - lerend van de blik terug - aanknopingspunten voor de vervolgaanpak?

1.3 Verloop van het onderzoek

De lerende evaluatie is in de periode van februari tot en met juni 2021 uitgevoerd. De aanpak van de lerende evaluatie is gedurende de looptijd gedeeltelijk bijgesteld. De aanpak was er in eerste instantie op gericht om na een ronde verkennende gesprekken op drie tot vijf inhoudelijke onderdelen van het programma te verdiepen en vervolgens door middel van een zelfevaluatie de inzichten te verbreden naar de breedte van het programma. Na de ronde verkennende gesprekken ontstond een aantal rode draden waarop is verdiept. Dit betrof niet zozeer de inhoudelijke thema's maar een procesmatige verdieping op thema's. Deze thema's zijn: de inzet van ervaringsdeskundigheid, de aanjagende rol van het programma, de communicatierol

van het programma, de meetbaarheid van het programma, de gemeentelijke praktijk en digitale toegankelijkheid bij ondernemers¹.

In de lerende evaluatie hebben we de volgende onderzoeksmethoden ingezet:

- a. Documentstudie (beleidsdocumenten, Kamerbrieven en diverse onderzoeken; alle gericht op het programma Onbeperkt meedoen!). Zie bijlage B voor de bestudeerde literatuur;
- b. Vijftien digitale (groeps)interviews met programmamedewerkers, sleutelfiguren van departementen (VWS, IenW, SZW, OCW en BZK) en bestuurlijke partners (Alliantie VN-verdrag, VNG, MKB-Nederland en VNO-NCW) en het College voor de Rechten van de Mens waarin is stilgestaan bij resultaten van het programma, actielijnen en projecten en een vooruitblik op vervolgaanpak van het programma. Zie bijlage A voor een overzicht van de respondenten;
- c. Zes focusgroepen met in totaal 57 deelnemers. We hebben focusgroepen op de hiervoor benoemde zes thema's georganiseerd. In de focusgroepen hebben we samen met betrokkenen gereflecteerd op de beweging die het programma in gang heeft gezet rond het specifieke thema. Hierbij waren beleidsmedewerkers vanuit de departementen, bestuurlijke partners, maatschappelijke organisaties, bedrijven en gemeenten aanwezig. Zie bijlage A voor een overzicht van de aanwezigen per focusgroep;
- d. Digitale zelfevaluatie die is ingevuld door 20 respondenten. De zelfevaluatie is opgezet in de vorm van een online enquête en is uitgezet onder medewerkers van alle departementen, bestuurlijke partners en maatschappelijke organisaties. We hebben hiermee informatie opgehaald over de mening van

de respondenten ten aanzien van de meerwaarde van het programma, de toekomst van het programma en mate van betrokkenheid bij het programma.

Tijdens het onderzoek is afgestemd met een klankbordgroep. Met hen is gesproken over de vormgeving van het onderzoek én over de duiding van (tussen)resultaten. In de klankbordgroep waren afgevaardigden van de ministeries van VWS en OCW, VNG, VNO-NCW en ieder(in) vertegenwoordigd.

1.4 Afbakening definities

In de lerende evaluatie staan de begrippen 'mensen met een beperking', 'toegankelijkheid' en 'inclusie' centraal. Wij lichten toe welke definities wij voor deze begrippen hanteren in de lerende evaluatie.

Mensen met een beperking

Wij gaan uit van de omschrijving die wordt gegeven in het VN-verdrag Handicap. Hierin staat wat de rijksoverheid moet doen om ervoor te zorgen dat de positie van mensen met een beperking verbetert. Het VN-verdrag Handicap bevat geen definitie, maar een omschrijving van mensen met een beperking. Deze luidt: *"Personen met een handicap omvat personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in samenwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving".*²

¹ Er is gekozen om te verdiepen op digitale toegankelijkheid bij ondernemers gezien de actualiteit van het thema. In 2022 moet Nederland de Europese toegankelijkheidswet hebben verwerkt in de eigen wet- en regelgeving. Vanaf 2025 gaat de wetgeving van kracht en zijn bedrijven verplicht om websites, software en

apps zo toegankelijk mogelijk te maken. Daarnaast speelde de invloed van het coronavirus op winkel- en horecagebied en belangrijke rol bij het maken van de keuze voor digitale toegankelijkheid.

² Verenigde Naties (2006). Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. New York. Zie ook: https://wetten.rijksoverheid.nl/BWBV0004045/2016-07-14#Verdrag_2

Op basis van deze omschrijving onderscheiden wij in de lerende evaluatie de volgende soorten beperkingen: fysiek of lichamelijk, mentaal of psychisch, intellectueel of verstandelijk en zintuigelijk.

Toegankelijkheid

Voor de lerende evaluatie gaan we uit van de brede definitie van toegankelijkheid. Brede toegankelijkheid gaat over zes verschillende vormen van toegankelijkheid die wij onderstaand hebben uitgewerkt:

- a. Fysieke toegankelijkheid – gebouwen zijn toegankelijk voor alle mensen ongeacht de beperking;
- b. Bereikbaarheid van voorzieningen – voorzieningen zijn logistiek bereikbaar voor alle mensen ongeacht de beperking;
- c. Informatieve toegankelijkheid – informatie is in begrijpelijke taal, leesbaar, compleet, via verschillende kanalen beschikbaar en actueel;
- d. Digitale toegankelijkheid – informatie is online makkelijk te vinden en websites en apps zijn gebruiksvriendelijk in zowel vorm, opmaak en taalgebruik. Tevens is er sprake van goede beschrijvingen van foto's en ondertiteling/ audiodescriptie bij filmmateriaal en zijn sites goed te navigeren;
- e. Sociale toegankelijkheid – organisaties zijn gastvrij, er is begeleiding (mogelijk) voor mensen met een beperking en er zijn activiteiten afgestemd op verschillende doelgroepen;
- f. Financiële toegankelijkheid – kosten worden duidelijk vermeld, evenals mogelijkheden voor deelname tegen gereduceerd tarief of tegemoetkoming in kosten.³

Inclusie

De term inclusie verwijst naar hoe je met verschillen en overeenkomsten omgaat. De kracht van diversiteit en de voordelen ervan worden benut wanneer het unieke van

elk individu wordt (h)erkend en verwelkomd. Daarvoor moet je leren elkaar te waarderen, niet ondanks, maar juist dankzij de verschillen en overeenkomsten die er zijn. Het is essentieel dat iedereen onderdeel is van de besluitvorming en de mogelijkheid heeft om ideeën aan te dragen. Inclusie is de mate waarin makers, producenten, werkenden en publiek van alle identiteiten - zichtbaar of niet - zichzelf kunnen zijn en zich veilig en gerespecteerd voelen.⁴

1.5 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk gaan we in op het programma Onbeperkt meedoen! We geven hier een beschrijving van het VN-verdrag en het programma in vogelvlucht. In hoofdstuk 3 gaan we in op de vraag of het programma de maatregelen heeft uitgevoerd die het had beoogd én tot welke resultaten dit heeft geleid. In hoofdstuk 4 beschrijven we de programmatische aanpak van het programma waarbij we ingaan op de verschillende rollen van het programma. Het laatste hoofdstuk bevat aanbevelingen voor vervolg.

³ Onbeperkt Cultuur Beleven (2020), zie ook <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/10/06/significant-ape-eindrapport-toegankelijkheid-culturele-instellingen>.

⁴ Code diversiteit en inclusie, zie ook www.codedi.nl.

2 Schets programma Onbeperkt meedoen!

In dit hoofdstuk geven we een schets van het programma Onbeperkt meedoen! Deze schets is gebaseerd op de onderzoeksactiviteiten gedurende de looptijd van de lerende evaluatie. Voor de officiële informatie over de organisatie en positionering van het programma verwijzen wij naar het programmaplan en de voortgangsrapportages.

2.1 Het VN-verdrag is aanleiding voor het programma

Het VN-verdrag heeft als doel om de positie van mensen met een beperking te verbeteren⁵. In dit verdrag staat wat Nederland moet doen om de positie van mensen met een beperking te verbeteren. Het verdrag is gericht op diverse terreinen, zoals werk, onderwijs, vervoer, cultuur, sport en andere vrijetijdsbesteding. Het verdrag geldt in Nederland sinds juli 2016. Bij de ratificatie van het verdrag werd benoemd dat de implementatie van het verdrag om blijvende aandacht en inspanning vraagt. Het College voor de Rechten van de Mens houdt in Nederland toezicht op de naleving van het verdrag en de manier waarop het verdrag in de praktijk wordt gebracht⁶. Het programma Onbeperkt meedoen! is in 2018 in het leven geroepen om een merkbare verbetering te realiseren voor mensen met een beperking in Nederland⁷. Het programma Onbeperkt meedoen! is een implementatieplan dat zich richt op het implementeren van het VN-verdrag. Het programma is hierbij ook afhankelijk van de stappen van andere partijen (departementen, gemeenten, organisaties en burgers).

⁵ Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/positie-mensen-met-een-beperking-verbeteren-vn-verdrag-handicap>.

⁶ Als toezichthouder bekijkt het College (i) of wetten en beleid voldoen aan de normen van het VN-verdrag; (ii) welke instanties betrokken zijn bij de uitvoering van het verdrag en hoe zij deze taak uitvoeren; (iii) of de situatie van mensen met een beperking verbeterd is; (iv) of de maatschappij inclusiever wordt.

2.2 Het programma Onbeperkt meedoen! in vogelvlucht

De ambitie van het programma Onbeperkt meedoen! is dat mensen met een beperking meer naar eigen wens en vermogen kunnen deelnemen in de samenleving. Het programma bouwt voort op reeds ingezette plannen en activiteiten in het kader van het VN-verdrag, maar zet ook nieuwe stappen door het opzetten van projecten en initiatieven. Met het programma Onbeperkt meedoen! maakt het kabinet werk van een samenleving met zo min mogelijk drempels⁸. De opgave is kabinetsbreed, omdat toegankelijkheid en participatie alle terreinen van onze samenleving raken. De verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het VN-verdrag ligt uiteindelijk in de hele samenleving.

“Het is aan de Rijksoverheid om het VN-verdrag bij alle relevante beleidsprogramma's en wet- en regelgeving op de agenda te zetten. Elke bewindspersoon is op zijn eigen thema's aanspreekbaar op de implementatie van het VN-verdrag: elke bewindspersoon blijft zelf verantwoordelijk voor zijn eigen beleidsterrein en de communicatie hierover. Deze verantwoordelijkheid is binnen Onbeperkt meedoen! vertaald naar zeven actielijnen, elk met een doelstelling gebaseerd op het VN-verdrag.”

Voortgangsrapportage Onbeperkt meedoen!, 2020.

⁷ Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap, p. 5.

⁸ Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap, p. 35.

Het ministerie van VWS is als coördinerend ministerie het centrale aanspreekpunt voor de implementatie van het VN-verdrag. Bewindspersonen van andere departementen zijn en blijven zelf verantwoordelijk voor het eigen beleidsterrein en de communicatie hierover. Dit geldt ook voor gemeenten. De naleving van het VN-verdrag geldt immers voor alle overheden (zowel lokaal als nationaal). De opgave reikt uiteindelijk tot bedrijven en organisaties, waar brancheverenigingen een belangrijke overkoepelende rol kunnen spelen⁹.

Het ministerie van VWS zet vanuit haar coördinerende rol de opdracht van het VN-verdrag op de kaart en werkt daarbij samen met mensen met een beperking, andere ministeries, gemeenten, bedrijven en (maatschappelijke) organisaties die een rol kunnen spelen om de bewustwording in het land verder te verspreiden. Dat doet het ministerie bijvoorbeeld door het delen van kennis en informatie, het opzetten van een communicatiestrategie en het verspreiden van goede voorbeelden maar ook door waar nodig partijen samen te brengen.

Het programma Onbeperkt meedoen! heeft de volgende doelen¹⁰ geformuleerd voor het uitvoeren van de eigen rol:

- Het VN-verdrag duurzaam op de agenda houden bij de Rijksoverheid, gemeenten, bedrijven en maatschappelijke organisaties;
- Stimuleren van nieuwe initiatieven en aanspreekpunt zijn voor alle partijen die met het VN-verdrag aan de slag willen en/of zijn;
- Het adviseren over het betrekken van ervaringsdeskundigen bij de uitwerking van initiatieven, beleidsvorming en beleidsuitvoering;
- Betrokken partijen ondersteunen bij het communiceren over geslaagde initiatieven en goede voorbeelden.

⁹ Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap, p. 35.

¹⁰ Ministerie van VWS. 2020. Voortgangsrapportage Onbeperkt meedoen 2020, p. 7.

Voor de verschillende programmaonderdelen hebben de verschillende deelnemers zelf inhoudelijke doelen gesteld. Deze doelen zijn terug te vinden in het 'wie doet wat' overzicht uit het programmaplan¹¹.

Figuur 1 bevat een tijdlijn met verwijzingen naar relevante documentatie over het programma Onbeperkt meedoen! vanaf de ratificatie van het VN-verdrag in 2016, de start van het programma in 2018 tot en met de huidige situatie in 2021.

Figuur 1. Tijdlijn van documentatie over programma Onbeperkt meedoen!

Naast de documentatie over het programma in de bovenstaande tijdlijn, is er ook veel documentatie over de implementatie van het VN-verdrag, zoals bijvoorbeeld de jaarlijkse rapportages van het College voor de Rechten van de Mens.

¹¹ Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap, p. 36.

2.3 Inrichting van het programma Onbeperkt meedoen!

Het programma bestaat uit zeven actielijnen (uitgevoerd door departementen), drie projecten en vier initiatieven (uitgevoerd door bestuurlijke en maatschappelijke partners). Zie tabel 1 voor een overzicht van de actielijnen, projecten en initiatieven met de bijbehorende coördinerende departementen en bestuurlijke en maatschappelijke partners. Tabel 1 is een niet-uitputtende lijst van betrokken partners. Naast de benoemde partners in tabel 1 wordt samengewerkt met tal van (maatschappelijke) partners en ondernemers¹².

Aan iedere actielijn, project of initiatief is een programmamedewerker van het programma gekoppeld als eerste aanspreekpunt. Het programmateam is gaandeweg het programma bemenst. Bij de start van het programma (juli 2018) bestond het team uit circa 3,2 fte. In juni 2021 bestaat het programma uit circa 6,9 fte.

Vanuit het programma worden verschillende overleggen georganiseerd: een interdepartementaal overleg (eens per twee weken), een overleg met bestuurlijke partners (eens per vier weken) en een communicatieoverleg met verschillende partners (eens per zes weken).

¹² Voorbeelden van betrokken (maatschappelijke) partners zijn ECIO, Esther Vergeer Foundation, Hema, InRetail, Level-Level, Rover, Scouting NL, Accessibility en Ongehinderd.

¹³ De eerste subsidieronde bestaat uit vier projecten: MovingOnUp (WijzijndeOplossing, CINOP en Stichting Alexander), Mind the Gap (CNV Jongeren

Actielijnen	Naam	Coördinerend departement(en)
Actielijn 1	Vervoer	Ministerie van IenW. <i>Op onderdelen in samenwerking met het ministerie van VWS</i>
Actielijn 2	Werk	Ministerie van SZW
Actielijn 3	Onderwijs	Ministerie van OCW
Actielijn 4	Bouwen, Wonen en Openbare Ruimte	Ministerie van BZK. <i>Op onderdelen in samenwerking met het ministerie van VWS</i>
Actielijn 5	Participatie en Toegankelijkheid	Ministerie van BZK, ministerie van OCW en ministerie van VWS
Actielijn 6	Zorg en Ondersteuning	Ministerie van VWS
Actielijn 7	Rijk als Organisatie	Ministerie van BZK
Projecten	Naam	Coördinerend bestuurlijke partner(s)
Project 1	Iedereen doet mee	VNG
Project 2	MKB Toegankelijk	VNO-NCW en MKB-Nederland
Project 3	Niets Over Ons Zonder Ons	De Alliantie: Ieder(in), LFB, MIND en Per Saldo
Initiatieven	Naam	Coördinerende partij(en)
Initiatief 1	SamenSpeelNetwerk	Ministerie van VWS, Stichting het Gehandicapte Kind, Stichting Jantje Beton, de VNG, Scouting NL en de minister van Gehandicaptenzaken
Initiatief 2	Toegankelijk Dagje Uit	Het Bartiméus Fonds, HandicapNL, de Zonnebloem, Stichting het Gehandicapte Kind, VNO-NCW en MKB-Nederland
Initiatief 3	What if Lab	LFB, ministerie van VWS, Ieder(in), MKB Toegankelijk, Hema, InRetail, Dwarslaesie Organisatie Nederland, Nederlandse Vereniging voor Autisme en de Oogvereniging, Dutch Design Foundation
Initiatief 4	ZonMw Subsidieprogramma ¹³	ZonMw

Tabel 1. Overzicht van de actielijnen, projecten en initiatieven inclusief coördinerende departement(en) en partij(en)

en Enspiratie), Transitieroutes van opleiding naar werk in het hoger onderwijs (verschillende hbo-instellingen, JongPIT, KBA Nijmegen en ECIO) en Prettige Collega's Digi (Stichting STRAS). De projecten gaan over het wegnemen van belemmeringen voor jongeren op het gebied van onderwijs, werk en de overgang van opleiding naar werk.

2.4 Monitoring

Het programma zorgt voor monitoring, hetgeen kennis en inzichten oplevert. De Tweede Kamer heeft verzocht om meetbare indicatoren op te zetten voor monitoring en implementatie VN-verdrag (toezegging in het AO Gehandicaptenbeleid van 13 juni 2019). Dit verzoek heeft geresulteerd in een indicatorenset. De verschillende indicatoren bieden inzicht in de beweging die door het programma in gang is gezet. De indicatoren zijn gelinkt aan actielijnen, projecten en de overkoepelende ambitie gericht op de ervaring van mensen met een beperking over de domeinen heen. De uitgangspositie was om gebruik te maken van bestaande cijfers en (periodieke) metingen. Omdat met bestaande en beschikbare data gewerkt wordt vanuit verschillen bronnen, verschillen de meetmomenten per bron. In tabel 2 staan de bronnen en inhoud beknopt beschreven, zie voor een uitgebreide beschrijving het [cijferoverzicht 2020](#).

Organisatie	Type data
Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)	Het RIVM heeft een voorstel voor een indicatorenset opgeleverd. In het proces hiernaartoe zijn gesprekken gevoerd met de betrokken departementen. Op basis van de voorgestelde indicatorenset hebben departementen voor de afzonderlijke actielijnen een selectie gemaakt van indicatoren. Sommige departementen hebben aanvullend nog indicatoren toegevoegd. De indicatoren sluiten qua inhoud aan op de thema's uit de actielijnen maar zijn niet rechtstreeks gekoppeld aan de maatregelen en initiatieven. Ook zijn er maatregelen en initiatieven waar geen indicator aan is verbonden omdat er geen meetbare indicator te formuleren is of dat er geen betrouwbare registraties of peilingen beschikbaar zijn.
Het Nivel	Het Nivel brengt de indicatoren in beeld die zicht geven op de overkoepelende doelen van het programma. Deze indicatoren geven zicht op de ervaringen van mensen met een beperking. Deze metingen zijn afkomstig uit de Nivel Participatiemonitor en databronnen van het Trimbos-instituut en de Patiëntenfederatie Nederland.
De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en VNO-NCW en MKB-Nederland	Naast de cijfers voor de actielijnen worden ook cijfers gepresenteerd over de voortgang van activiteiten rondom de implementatie van het VN-verdrag Handicap bij gemeenten en bedrijfssectoren. Deze indicatoren zijn geselecteerd door de VNG en VNO-NCW/ MKB Nederland.

Tabel 2. Beschrijving bronnen indicatoren programma Onbeperkt meedoen!¹⁴

¹⁴ RIVM. 2020. Cijferoverzicht 2020 Programma Onbeperkt meedoen!, p. 2.

3 Inzicht in de uitgevoerde maatregelen en resultaten van het programma

In dit hoofdstuk gaan we in op de activiteiten en maatregelen die het programma Onbeperkt meedoen! heeft uitgevoerd en de mate waarin dit heeft geleid tot resultaten. Oftewel doet het programma de beloofde dingen. In het programmaplan zijn inhoudelijke thema's benoemd waaraan gewerkt gaat worden en er worden thema's genoemd die raken aan het proces (de uitvoeringsstrategie). In paragraaf 3.1 bespreken we de ambities en resultaten van de inhoudelijke thema's en in paragraaf 3.2 gaan we in op de procesmatige thema's.

3.1 Inhoudelijke thema's

Het programma kent een aanpak op zeven inhoudelijke thema's die zijn gevat in zeven actielijnen (zie tabel 1 op pagina 13). De afgelopen jaren zijn op ieder van deze inhoudelijke thema's betekenisvolle stappen gezet gericht op meer toegankelijkheid. We beschrijven de inhoudelijke thema's kort in deze paragraaf.

Hierbij benadrukken we dat veel ontwikkelingen in de actielijnen voor de start van het programma ingezet waren, maar door het programma meer urgentie en aandacht hebben gekregen. Naast het programma spelen ook de maatschappelijke bewustwording en politieke druk een belangrijke rol in de versnelling van de beweging naar meer inclusie en toegankelijkheid.

Het karakter van deze evaluatie betreft een lerende evaluatie waarbij we niet op alle inhoudelijke thema's even diep zijn ingegaan. Op basis van de verkennende gesprekken en documentatie (programmaplan, voortgangsrapportages, Kamerbrieven en een cijferoverzicht) beschrijven we in welke mate de maatregelen uit het programmaplan zijn uitgevoerd en al dan niet tot resultaten hebben geleid. Hierbij

geldt dat we gezien de aanpak van het onderzoek geen volledige weergave van alle bereikte resultaten geven. Daarvoor verwijzen we naar de voortgangsrapportages. We lichten de elementen uit die zijn benoemd door respondenten en waar ons zoeklicht vervolgens op is gaan schijnen. We baseren ons daarmee in dit hoofdstuk op de perceptie van respondenten. Er heeft geen toets plaatsgevonden of de benoemde maatregelen en resultaten daadwerkelijk behaald zijn en/of welke effecten er als gevolg zijn opgetreden.

In het algemeen geldt dat respondenten aangeven vooral zicht te hebben op de resultaten van de actielijn waar zij nauw bij betrokken zijn. Ze hebben minder zicht op de voortgang en behaalde resultaten op de andere inhoudelijke thema's.

Vervoer

De doelstelling is drieledig: mensen met een beperking kunnen steeds meer zelfstandig gebruikmaken van openbaar vervoer, verbetering van doelgroepenvervoer en een verbetering van de aansluiting tussen doelgroepenvervoer en openbaar vervoer. In het programmaplan werden maatregelen voorgesteld gericht op de toegankelijkheid van haltes en stations en maatregelen gericht op doelgroepenvervoer. Aan deze maatregelen wordt uitvoering gegeven.

Uit de voortgangsrapportages blijkt dat er de afgelopen jaren een positieve ontwikkeling is in bijvoorbeeld het aantal stations dat toegankelijk is, er is een app - de NS-Perronwijzer - beschikbaar gekomen voor mensen met een visuele beperking en op steeds meer stations is reisassistentie aanwezig. Ook rond doelgroepenvervoer zijn acties uitgevoerd in de Vernieuwingsagenda Iedereen Onderweg. Respondenten geven echter aan dat nog niet alle beoogde streefwaarden rond toegankelijkheid in vervoer zijn behaald, met name die van de bushaltes. De criteria waarop de toegankelijkheid van bushaltes wordt bepaald zullen op termijn bovendien

veranderen. Desondanks geven respondenten aan dat het gesprek met gemeenten en provincies 'opengebroken' is en men regelmatig met elkaar om tafel zit.

Werk

Het doel is om mensen met een arbeidsbeperking meer kans te geven op een reguliere baan. Een inclusieve arbeidsmarkt wordt op deze manier nagestreefd. Aan de meeste maatregelen die in het programmaplan zijn vermeld onder de actielijn werk wordt uitwerking gegeven. Zo zijn er bijvoorbeeld diverse acties ondernomen gericht op uitkeringen. Er is een tool ontwikkeld die helpt om zicht te krijgen op de financiële consequenties om na uitkering aan het werk te gaan (tool Uitkering naar Werk). Ook is Wajong aangepast zodat het recht op Wajong herleeft bij uitval uit werk en zijn er oplossingen met betrekking met het aan- en uitzetten van de bijstandsuitkering geformuleerd.

De coronacrisis heeft effect op het bereiken van resultaten op deze doelstelling, met name op het bereiken van meer werkgelegenheid voor mensen met een arbeidsbeperking. Naast deze zichtbare resultaten geeft een respondent aan de 'stip op de horizon' gesprekken over een inclusieve arbeidsmarkt tussen het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) met de Alliantie en een vertegenwoordiging van ervaringsdeskundigen als waardevol en inspirerend te hebben ervaren.

Onderwijs

Het overkoepelende doel is dat alle kinderen toegang hebben tot het onderwijs, aanbod krijgen dat bij hen past en dat onderwijsondersteuning en begeleiding beter vindbaar is voor leerlingen en studenten. Er wordt met het programma beoogd inzicht te krijgen in de drempels die worden ervaren op dit thema en samen met het veld te werken aan een verbeterplan. Ook het beter op elkaar laten aansluiten van zorg en onderwijs is een maatregel die in het programma is opgenomen.

Aan de geformuleerde maatregelen uit het programmaplan is uitwerking gegeven. Onderstaande voorbeelden laten zien dat er mooie resultaten zijn geboekt na uitvoering van deze acties. Er is een evaluatie passend onderwijs uitgevoerd en een

verbeteraanpak passend onderwijs ontwikkeld. Als belangrijk resultaat wordt benoemd dat inclusief onderwijs helder en stevig genoemd is in de verbeteraanpak voor passend onderwijs. Respondenten geven aan dat hiermee de regionale verschillen in de inrichting van passend onderwijs nog niet verdwenen zijn. Dat blijft een belangrijk aandachtspunt voor de komende jaren. Een ander resultaat dat wordt uitgelicht door de respondenten is de beleidsregel experimenten samenwerking regulier en speciaal onderwijs 2020. Deze regeling biedt scholen de ruimte om met inclusie aan de slag te gaan. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) werkt met betrokkenen aan een routekaart om het onderwijs in de komende 15 jaar inclusiever te maken. De regeling maakt samenwerking mogelijk tussen het basis/voortgezet onderwijs en speciaal basis/voortgezet onderwijs en het speciaal onderwijs. Ook de intentieverklaring hoger onderwijs betreft een resultaat dat door respondenten wordt uitgelicht. Deze verklaring bevat de ambitie, procesafspraken en doelstellingen die hoger onderwijsinstellingen nastreven om het VN-verdrag binnen de organisatie na te volgen. Door de verklaring formuleren instellingen doelstellingen binnen hun eigen organisatie en komen zij als werkgroep bijeen om kennis uit te wisselen. Respondenten benoemen ten slotte als uitdaging voor het thema onderwijs het monitoren van indicatoren. Het dashboard voor de monitoring van het passend onderwijs na 2020 wordt daarbij als een belangrijke stap in de goede richting genoemd.

Bouwen, wonen en openbare ruimte

Het doel is om toegankelijkheid van openbare ruimten en gebouwen te verbeteren en te zorgen voor voldoende geschikte woningen en woonvormen voor mensen met een beperking. Er zijn maatregelen opgenomen in het programmaplan gericht op richtlijnen voor toegankelijk (ver)bouwen, het stimuleren van meer geschikte en beschikbare woningen, toegankelijkheidseisen in het Bouwbesluit voor nieuwbouwappartementen en een inventarisatie van knelpunten ten aanzien van de toegankelijkheid van de openbare ruimte.

De maatregelen uit het programmaplan zijn grotendeels in gang gezet. Zo zijn er wijzigingen doorgevoerd in de bouwregelgeving die erop zijn gericht om woningen en

gebouwen toegankelijker te maken. Te denken valt aan de NEN-commissie die is ingesteld om de toegankelijkheidscriteria van gebouwen en woningen nader uit te werken als verdieping op het Bouwbesluit. Verhalen en signalen van belangenorganisaties laten ook zien dat mensen met een beperking bij de toegankelijkheid van woningen en de openbare ruimte nog veel drempels ervaren. Wel zijn er enkele initiatieven ingezet om toegankelijkheid van de openbare ruimte te verbeteren zoals: publiekscampagne Houd de lijn vrij (Bartiméus Fonds), handreiking openbare ruimte (VNG) en Nationale Omgevingsvisie met aandacht voor toegankelijkheid (Kabinet).

Voor het thema openbare ruimte is volgens respondenten meer eigenaarschap en tijd nodig om acties uit te voeren en concrete resultaten te boeken.

Participatie en toegankelijkheid

De actielijn is erop gericht om mensen met een beperking meer kansen te bieden om mee te doen op terreinen zoals sport, cultuur en media. Ook is het de bedoeling om meer websites en apps toegankelijk te maken en de informatievoorziening vanuit de (semi)overheden en andere partijen begrijpelijker te maken. De actielijn participatie en toegankelijkheid betreft een breed inhoudelijk thema met een rijk scala aan concrete maatregelen. Denk aan het werken aan toegankelijk sportaanbod, meer toegankelijke stembokjes, groter gebruik van methodes begrijpelijke informatie, et cetera.

Samengevat zien we dat er op al deze thema's activiteiten en initiatieven zijn uitgevoerd die uitwerking geven aan de beoogde doelstellingen. Ook zijn er concrete resultaten geboekt. Op cultuurgebied is een onderzoek uitgevoerd gericht op de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. De resultaten hiervan zijn gepresenteerd in de Week van de Toegankelijkheid. Ook is de Code Diversiteit en Inclusie van kracht en is het programma cultuurparticipatie gestart met het wegnemen van drempels voor het meedoen aan cultuur. Een ander veel gehoord - en actueel - resultaat van de actielijn betreft het actieplan toegankelijk stemmen. Dit actieplan is in 2021 geïnitieerd en heeft als doel om de toegankelijkheid van stemlokalen te verbeteren; toegankelijke informatie over stemmen te geven; leden van het stembureau beter te informeren; en vertegenwoordigers van politieke

partijen aanzetten om begrijpelijke taal te gebruiken in hun verkiezingscampagnes. Er heeft een debat plaatsgevonden tussen politici in toegankelijke taal. Als verbeterpunt rond het toegankelijk stemmen wordt de communicatie via websites genoemd.

Op het gebied van sport worden de sportakkoorden en de Handreiking Sporthulpmiddelen en fonds als belangrijk resultaat gezien. De toegankelijkheid van sportgebouwen is volgens respondenten nog een uitdaging. Zij zien kansen om op dit thema meer aandacht te vestigen en daarmee meer resultaten te bereiken.

Zorg en ondersteuning

De verbetering van zorg en ondersteuning krijgt veel aandacht vanuit de rijksoverheid. Binnen de actielijn wordt zichtbaar gemaakt welke concrete maatregelen bijdragen aan een verbetering in het leven van mensen met een beperking. Hiertoe zijn maatregelen in het programmaplan geformuleerd gericht op het verbeteren van de toegang tot zorg en ondersteuning, het wegnemen van knelpunten bij het verkrijgen en gebruik van hulpmiddelen en investeren in cliëntondersteuning.

Aan deze maatregelen is uitvoering gegeven door bijvoorbeeld de bijeenkomsten Merkbaar Beter Thuis uit te voeren, gericht op het verbeteren van de zorg en ondersteuning voor mensen die thuiswonend zijn. Er zijn koplopergemeenten die met cliëntondersteuning aan de slag zijn gegaan en er is communicatie over wat cliëntondersteuning betreft is opgestart. Ook is er een normenkader voor hulpmiddelen ontwikkeld. Ten slotte is in de cijferoverzichten een positieve ontwikkeling te zien onder Wmo-gebruikers ten aanzien van de ervaring op voorgenoemde thema's.

Rijk als organisatie

Het Rijk wil als organisatie zowel fysiek als digitaal toegankelijk zijn voor mensen met een beperking. De maatregelen binnen deze actielijn zijn gericht op werkgeverschap (banenafpraak), toegankelijkheid van gebouwen, informatievoorziening en maatschappelijk verantwoord inkopen.

Kijkend naar de voortgangsrapportage, zien we dat op ieder van deze maatregelen acties zijn uitgevoerd. Door de respondenten worden de pilots gericht op digitale

toegankelijkheid en de verbeterde sturing, de monitor op social return bij aanbestedingen en de beweging onbeperkte denkers genoemd als succesvolle resultaten. Ook wordt benoemd dat de verschillende maatregelen op elkaar ingrijpen. Wanneer iemand met een beperking komt werken bij het Rijk raakt dit aan werkgeverschap. Maar in het verlengde daarvan wordt gewerkt aan de toegankelijkheid van gebouwen. Volgens respondenten ontstaat er door het programma meer bewustzijn over de samenhang van deze maatregelen en zijn de eerste stappen gezet, maar is er ook nog winst te halen. Met name op het gebied van integraliteit. Respondenten op dit thema geven aan voor zichzelf en andere departementen een rol te zien voor de verder invulling en vormgeving van integraliteit binnen het Rijk.

3.2 Procesmatige thema's

Naast de inhoudelijke thema's zijn in het programmaplan ook maatregelen opgenomen die ingaan op de uitvoeringsstrategie van het programma. Hierin is aandacht voor de landelijke beweging naar meer toegankelijkheid, de samenwerking met bestuurlijke partners, samenwerking met andere betrokkenen, het stimuleren van bewustwording over de drempels waar mensen tegenaan lopen en de inzet van ervaringsdeskundigheid. We lichten ieder van deze thema's toe.

Landelijke beweging naar meer toegankelijkheid

Het programma is niet de start van het werken aan de implementatie van het VN-verdrag binnen Nederland. Zo zijn er met de ratificatie van het VN-verdrag wetten uitgebreid en/of aangepast, zijn er eerste actieplannen ontwikkeld en vonden er campagnes plaats gericht op bewustwording. In het programmaplan is de ambitie geuit om verder te bouwen op de goede plannen, initiatieven en resultaten die er al zijn en waar nodig nieuwe concrete stappen te zetten om tot verdere verbeteringen te komen¹⁵.

¹⁵ Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap, p. 5&31.

Aan deze ambitie is door het ministerie van VWS samen met andere departementen en bestuurlijke en maatschappelijke partners zichtbaar invulling gegeven. Zie paragraaf 3.1 voor een greep uit de resultaten bij de ministeries en lees verderop in deze paragraaf welke maatregelen door de bestuurlijke en maatschappelijke partners genomen zijn.

In de zelfevaluatie hebben wij gevraagd hoe de respondenten aankijken tegen de landelijke beweging naar meer toegankelijkheid. Het merendeel van de respondenten geeft in de zelfevaluatie aan dat er sinds 2018 binnen het eigen werkveld (ministeries, maatschappelijke organisaties, gemeenten, ondernemers) enigszins een beweging in gang gezet is zodat mensen met een beperking naar eigen wens en vermogen mee kunnen doen in de samenleving. Een kwart van de respondenten is van mening dat deze beweging binnen het eigen werkveld redelijk groot is. Ook in diverse focusgroepen komt naar voren dat betrokkenen op het terrein waarop zij actief zijn een beweging herkennen.

Daarbij merken zij op dat de mate van toegankelijkheid en inclusiviteit verschilt per thema en onderwerp. Verschillende factoren kunnen hierop van invloed zijn, zoals actualiteit van en daarmee aandacht voor specifieke thema's of onderwerpen. Maar ook bekendheid en betrokkenheid van partijen met het VN-verdrag, bestuurlijk commitment, intrinsieke motivatie van professionals en de bereidheid om ervaringsdeskundigheid in te zetten bij beleidsvorming en beleidsuitvoering spelen een rol bij de mate waarin wel of niet een beweging tot stand komt.

Alle respondenten onderkennen dat de uiteindelijke maatschappelijke omslag die nodig is om de ambities van het programma waar te maken, veel tijd kost. Op veel terreinen is de eerste actie gericht op het vergroten van bewustwording over de drempels waar mensen met een beperking in de praktijk tegenaan lopen uitgevoerd. Een belangrijk aspect van deze bewustwording is volgens respondenten de verandering van het medisch naar het sociaal model. Waar het medisch model een

beperking als een afwijking ziet in het lichaam of de geest van een individu, kijkt het sociaal model naar hoe de omgeving zo kan worden ingericht dat iedereen deel kan nemen aan de samenleving. Dus niet de rolstoel, maar de drempel maakt de toegang voor iemand met een fysieke beperking in het café onmogelijk¹⁶. Volgens respondenten zit het medisch model in Nederland nog sterk verankerd en is het belangrijk om dit beeld te veranderen. De groeiende bewustwording over de drempels waar mensen met een beperking tegenaan lopen helpt hierbij.

Uit de zelfevaluatie komt naar voren dat respondenten werkzaam bij de departementen enigszins kritisch zijn over de beweging die sinds 2018 heeft plaatsgevonden binnen het eigen departement. Zo geeft bijna de helft van de respondenten werkzaam bij de departementen aan dat de beweging binnen het eigen departement redelijk beperkt is. Het valt op dat de ervaren beweging niet alleen uiteenloopt tussen de departementen, maar ook binnen de departementen. Dit verschil lijkt te verklaren door verschillende interpretatiemogelijkheden van 'de beweging'. Waar de één spreekt van een beweging wanneer bepaalde activiteiten uitgevoerd zijn of er meer aandacht uitgaat naar het VN-verdrag, spreekt de ander van een beweging wanneer er meetbare resultaten zijn geboekt.

De doch enigszins kritische blik binnen de departementen komt enerzijds voort uit de uitdaging om effecten zichtbaar en meetbaar te maken. Anderzijds geven zij aan dat activiteiten op het gebied van toegankelijkheid en inclusie binnen het departement al eerder in gang gezet waren.

Uit de zelfevaluatie komt naar voren dat de VNG en VNO-NCW en MKB-Nederland de beweging naar toegankelijkheid en inclusiviteit als redelijk groot ervaren. Volgens ieder(in) als vertegenwoordiger van de Alliantie is er een redelijk sterke toename van bewustwording, maar de effecten daarvan zijn nog zeer beperkt zichtbaar of merkbaar voor mensen met een beperking.

Hierbij merken we op dat het programma Onbeperkt meedoen! gezien de beperkte looptijd niet beoogt om het VN-verdrag volledig te implementeren. Het verdrag is de basis voor het programma en het programma draagt bij om een beweging in gang te zetten gericht op meer toegankelijkheid en inclusie. Deze beweging wordt door de betrokkenen ook zo herkend.

Samenwerking tussen bestuurlijke partners

Een belangrijk doel in het programmaplan is de samenwerking tussen partners. Niet met een landelijke druk op de knop, maar samen met partners wil het programma aan de slag om te werken aan de gewenste beweging. Onder andere met bestuurlijke partners is in samenwerking uitvoering gegeven aan projecten en initiatieven.

In het programmaplan is aangegeven dat VNG met koplopergemeenten samenwerkt aan de hand van het 'zwaan-kleef-aan-effect' meer gemeenten wil stimuleren en ondersteunen om te werken aan toegankelijkheid en inclusie. Ook is benoemd dat er wordt gewerkt aan lokale inclusieagenda's. In het programmaplan staat dat VNO-NCW en MKB-Nederland ondernemers praktische informatie en handvatten bieden om de toegankelijkheid van hun onderneming te verbeteren. Daarnaast worden lokale toegankelijkheidspilots opgezet om in winkelgebieden door heel Nederland ondernemers naar een erkend basisniveau toegankelijkheid te brengen. Er is bovendien aandacht voor sociale en digitale toegankelijkheid bij ondernemers.

Aan deze beoogde maatregelen is uitvoering gegeven in projecten door de bestuurlijke partners. Respondenten noemen een aantal voorbeelden van geboekte resultaten. De VNG had in 2020 met 227 gemeenten contact over het VN-verdrag. De VNG ondersteunt gemeenten door goede voorbeelden zichtbaar te maken, onderlinge kennisdeling te stimuleren en diverse handreikingen te publiceren. Door de VNG en vertegenwoordigers namens gemeenten die we hebben gesproken, wordt opgemerkt dat de beweging naar toegankelijkheid en participatie in gang is gezet, maar

¹⁶ Niets Over Ons Zonder Ons: <https://nietsoveronzonderons.nl/kennisplein/van-medisch-model-naar-sociaal-model/>.

'gemeenten er nog niet zijn.' De eerste stappen zijn gezet en dat is te zien in onder andere het manifest en netwerk *Iedereen doet mee!* en de toename van lokale inclusieagenda's bij gemeenten. Er wordt daarbij benadrukt dat er nog meer bekendheid, bewustwording en budget nodig is om alle gemeenten mee te krijgen.

Volgens VNO-NCW, MKB-Nederland en vertegenwoordigers namens ondernemers die we hebben gesproken, is er steeds meer zicht op de mate van toegankelijkheid bij ondernemers en worden er op basis daarvan diverse maatregelen genomen om de toegankelijkheid te verbeteren. Voor VNO-NCW en MKB-Nederland heeft de urgentie van het programma bijgedragen aan het gezamenlijk met brancheverenigingen opstellen van 20 actieplannen en daarmee het bereiken en betrekken van minimaal 50.000 ondernemers voor 2020. Ook met name praktische handvatten zoals de zelfscan digitale toegankelijkheid via www.ismijnsitetoegekankelijk.nl, het delen van goede voorbeelden via www.mkbtoegankelijk.nl en wetgeving (voor digitale toegankelijkheid) zijn van belang voor ondernemers in de beweging naar meer (digitale) toegankelijkheid. Bij wetgeving gaat het onder meer om de [European Accessibility Act](#) die in 2025 van kracht wordt en bedrijven verplicht om websites, software en apps zo toegankelijk mogelijk te maken. Ten slotte zijn de toegankelijkheidspilots omtrent de toegankelijkheid van winkel- en horecagebieden in vijf gemeenten afgerond.

De bestuurlijke partners ervaren de bijdrage van het programma Onbeperkt meedoen! aan de beweging naar toegankelijkheid en inclusie als groot. De bijdrage van het programma zit voor hen voornamelijk in de stimulans tot onderlinge samenwerking en kennisontwikkeling tussen de bestuurlijke partners. Ook de ondersteuning in (financiële) middelen en capaciteit wordt hierbij benadrukt. Betrokkenen noemen dat het programma inzet en samenwerking van bestuurlijke partners niet alleen stimuleert, maar ook hun inzet op het thema mogelijk maakt.

Samenwerking met andere partners

Zoals in paragraaf 3.1 is verwoord, zijn er actielijnen uitgevoerd waarin is samengewerkt met vele partijen. Denk bijvoorbeeld aan onderwijs,

vervoersaanbieders, gemeenten en sportverenigingen. In het programmaplan is benadrukt dat deze samenwerking en verbinding in het land wordt opgezet. Paragraaf 3.1. laat zien dat deze samenwerking goed van de grond is gekomen. Daarnaast zijn er ook samenwerkingen ontstaan op nieuwe onderwerpen, zoals het SamenSpeelAkkoord waarbij 14 partijen zich samen inzetten voor een inclusieve speelcultuur, meer samenspeelplekken en meer kennis over inclusief spelen.

Maatschappelijke partners zijn op allerlei verschillende manieren betrokken bij het programma en daarbij ook in verschillende mate van intensiteit betrokken. Ze geven in de zelfevaluatie aan de meerwaarde van het programma te zien op de beweging. Deze meerwaarde zit volgens hen onder andere in het feit dat er eigenaarschap genomen wordt voor het coördineren van de brede beweging. Een aantal maatschappelijke partners geeft aan graag meer in verbinding met het programma te komen.

Stimuleren van bewustwording

Het stimuleren van bewustwording over de drempels waar mensen met een beperking tegenaan lopen staat in het programmaplan benoemd als algemene prioriteit. Het doel is om het VN-verdrag meer in het DNA terecht te laten komen van overheden, bedrijven en organisaties.

Het programma geeft invulling aan deze ambitie door de communicatiestrategie te richten op bewustwording en een positieve beeldvorming. Met behulp van onder andere het Onbeperkt meedoen! e-zine maakt het programma mensen met een beperking op een positieve manier zichtbaar en gaat het daarmee vooroordelen en stereotypes uit de weg. Andere succesvolle resultaten die respondenten noemen zijn de organisatie van het INC Festival en de online campagne *Het is zo klaar* als onderdeel van het project MKB Toegankelijk. Respondenten wijzen voornamelijk op de blijvende aandacht die nodig is voor bewustwording en positieve beeldvorming. Zie paragraaf 4.4 voor een uitgebreidere beschrijving over de voortgang van en kijk van respondenten op het stimuleren van bewustwording.

Inzet van ervaringsdeskundigheid

In het programmaplan worden de mensen om wie het gaat benoemd als belangrijkste partners. Het doel is om de inzet van ervaringsdeskundigheid te stimuleren zodat de oplossingen om de samenleving toegankelijk te maken passend zijn. Uitgangspunt hierbij is om de invulling van *nothing about us without us* in de praktijk te ondersteunen. In het programmaplan is aangegeven dat binnen de actielijnen ondersteuning geboden wordt voor een goede dialoog met ervaringsdeskundigen. Daarnaast is aangegeven dat de Alliantie een project organiseert om de inbreng van ervaringsdeskundigheid bij de totstandkoming van beleid te versterken en te professionaliseren. Het gesprek met ervaringsdeskundigen moet plaatsvinden op diverse gebieden: lokaal met gemeenten, maar ook in sectoren met bedrijven en brancheverenigingen en binnen het Rijk.

Aan de geformuleerde doelen uit het programmaplan is bij diverse projecten en activiteiten uitvoering gegeven. De inzet van ervaringsdeskundigen neemt toe. Voorbeelden die respondenten noemen zijn de sessies met ervaringsdeskundigen en belangenverenigingen die het ministerie van IenW organiseert, de innovatiechallenge Toegankelijk Stemmen en de werkgroep rond het actieplan Toegankelijkheid voor de Bouw die bestaat uit ervaringsdeskundigen vanuit het netwerk van Ieder(in) en vertegenwoordigers van partijen uit de bouwsector. Binnen het project Niets Over Ons Zonder Ons benoemen respondenten de trainingen ervaringsdeskundigheid als grootste succes. In totaal zijn er tot nu toe acht digitale trainingen verzorgd. Zie paragraaf 4.7 voor een uitgebreidere beschrijving over de voortgang van en kijk van respondenten op de inzet van meer ervaringsdeskundigheid.

4 De programmatische aanpak Onbeperkt meedoen!

Het coördinerend programmteam (zoals beschreven in paragraaf 2.3) van het programma Onbeperkt meedoen! neemt in samenwerking met partners verschillende rollen aan om te werken aan een samenleving met zo min mogelijk drempels. Deze rollen staan beschreven in dit hoofdstuk. In paragraaf 4.1 beschrijven we hoe we tot de zes rollen gekomen zijn. In de daaropvolgende paragrafen gaan we in op ieder van de rollen.

4.1 Het programma omvat verschillende rollen

Het programma Onbeperkt meedoen! is niet vaststaand, maar sinds 2018 in ontwikkeling. Daarbij is de aanpak en invulling van het programmteam periodiek onderwerp van reflectie en evaluatie¹⁷. In het programmaplan staan de doelen van het programma benoemd (zie paragraaf 2.2), maar is geen expliciete rolbeschrijving van het programmteam te vinden. Wel staat in het programmaplan beschreven dat het programmteam niet individueel opereert, maar samen met overheden, bedrijven, (maatschappelijke) organisaties, gemeenten, sectoren en mensen met een beperking zelf werkt aan de veranderopgave¹⁸.

Een synthese van informatie uit documenten, interviews, focusgroepen en de zelfevaluatie leidt tot de volgende rollen die het programmteam Onbeperkt meedoen! in samenwerking met partners ons inziens momenteel vervult:

- a. Coördineren en aanjagen;
- b. Verbinden van stakeholders;
- c. Communiceren;
- d. Het programma als verantwoordingsmechanisme;

¹⁷ Ministerie van VWS. 2019. Voortgangsrapportage Onbeperkt Meedoen 2019, p. 16.

¹⁸ Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap, p. 5.

- e. Financiering van initiatieven (door middel van subsidies);
- f. Stimuleren van ervaringsdeskundigheid.

4.2 Coördineren en aanjagen

Een van de kernrollen van het programma Onbeperkt meedoen! is het coördineren en aanjagen van stakeholders die zich bezighouden met het implementeren en uitvoeren van het VN-verdrag. Hoewel het werken naar een inclusievere en toegankelijke samenleving betrekking heeft op alle departementen, neemt het ministerie van VWS de rol als coördinerend ministerie op zich. Vanuit deze coördinerende rol vormt het programmteam Onbeperkt meedoen! een centraal aanspreekpunt voor alle stakeholders. Het programmteam jaagt bovendien aan door specifieke thema's en inhoud uit het VN-verdrag bij de verschillende departementen en bij bestuurlijke en maatschappelijke partners te agenderen en op de kaart te zetten.

Het coördineren en aanjagen van stakeholders dient de volgende doelen:

- a. Dat inclusie en toegankelijkheid op meer (bestuurlijke) agenda's komen en bewustwording en aandacht voor deze opgave toenemen onder medewerkers binnen de ministeries en bij bestuurlijke en maatschappelijke partners;
- b. Dat de betrokken stakeholders steeds meer kennis ontwikkelen en eigenaarschap¹⁹ nemen en zich zodoende verantwoordelijk voelen voor de bredere beweging naar inclusie en toegankelijkheid;
- c. Dat nieuwe initiatieven en projecten ontstaan in het kader van het VN-verdrag.

Voor het coördineren en aanjagen onderneemt het programmteam het volgende:

¹⁹ Eigenaarschap: agenda stellend zijn, initiatief nemen en verantwoordelijkheid nemen in uitvoering.

-
- a. Het programmateam werkt als 'spin in het web', oftewel als centraal aanspreekpunt en legger van verbindingen tussen alle stakeholders rondom het VN-verdrag;
 - b. Het programmateam biedt ondersteuning bij het verkrijgen van (bestuurlijk) commitment door specifieke thema's en inhoud uit het VN-verdrag te agenderen.

In de volgende paragrafen bespreken wij de resultaten die we zien van de coördinerende en aanjagende rol op basis van de onderzoeksactiviteiten.

Het programma draagt bij aan het ontstaan van nieuwe initiatieven en projecten en jaagt vooral aan waar de 'energie' zit

Het programma draagt volgens respondenten bij aan het ontstaan van nieuwe initiatieven en projecten door als centraal aanspreekpunt te fungeren voor stakeholders, hen te voorzien van kennis en/of budget²⁰ en ze te verbinden met andere partners²¹. Het programma werkt bij het ontstaan van nieuwe initiatieven en projecten samen met haar stakeholders. Soms vanuit een grote en aanjagende rol, andere keren vanuit een meer faciliterende rol en op de achtergrond. Oftewel de mate waarin het programma een bijdrage aan nieuwe initiatieven en projecten levert verschilt. Zo zijn het *SamenSpeelAkkoord* en het project *Toegankelijk Dagje Uit* directe resultaten van het programma Onbeperkt meedoen! en heeft het programma een voortrekkende rol. Bij andere initiatieven zoals het *Actieplan Toegankelijk Stemmen*, de *Intentieverklaring VN-verdrag Instellingen hoger onderwijs* en de *Handreiking Lokale Inclusie Agenda* hebben andere ministeries of bestuurlijke en maatschappelijke partners de aanjagende rol en betrekken zij het programma vanuit haar specifieke expertise.

De diversiteit en breedte van het programma Onbeperkt meedoen! maakt dat niet op alle thema's de aanjagende functie op dezelfde wijze wordt geleverd. Volgens de

programmamleden spelen actualiteit van en affiniteit met het thema een rol, maar is vooral de energie in het veld richtinggevend voor de thema's en beleidsterreinen waar ze prioriteit aan geven. De meerderheid van de respondenten van de departementen en partners van het programma geven aan zich te kunnen vinden in deze strategie aangezien zijzelf verantwoordelijk zijn voor de implementatie en uitvoering van het VN-verdrag binnen de eigen thema's. De respondenten van partijen die niet de verantwoordelijkheid kunnen nemen voor de uitvoering van het VN-verdrag geven aan zich te herkennen in de uitdaging om vanuit een coördinerende rol andere partijen in beweging te krijgen.

Het programma werkt als vliegwiel om inclusie en toegankelijkheid op meer (bestuurlijke) agenda's te krijgen en de betrokkenheid bij partners te vergroten. Tegelijkertijd is er behoefte aan meer bestuurlijk commitment.

Het programma helpt stakeholders om inclusie en toegankelijkheid op meer agenda's te zetten door bewustzijn en aandacht te creëren over de opgave waar de samenleving voor staat. Het programma creëert hiermee volgens respondenten een gevoel van 'urgentie' om in actie te komen. Het urgentiegevoel als gevolg van het programma helpt stakeholders bij het creëren van bewustzijn en het meekrijgen van anderen. Zo geven betrokkenen binnen de departementen aan collega's op ambtelijk niveau met het programma bewust te maken van het VN-verdrag. Voor bestuurlijke partners geldt dat de betrokkenheid bij en het commitment voor de implementatie en uitvoering van het VN-verdrag als gevolg van het programma in een stroomversnelling zijn gekomen. Niet alleen vanwege de financiering van de projecten²², maar mede dankzij het verhaal van het programma en de aandacht voor de bredere beweging naar inclusie en toegankelijkheid.

Voor de bestuurlijke partners geldt bovendien dat het programma hen heeft bekrachtigd in het overbrengen van de urgentie voor de beweging naar inclusie en toegankelijkheid op hun achterban zoals gemeenten en ondernemers. Volgens

²⁰ Zie ook paragraaf 4.6: financiering van projecten.

²¹ Zie ook paragraaf 4.3: verbinden van stakeholders.

²² MKB Toegankelijk, Niets Over Ons Zonder Ons en Iedereen doet mee!

respondenten werkt de bewustwording en het onder de aandacht brengen van de opgave naar inclusie en toegankelijkheid door het programma als een vliegwiél.

Het programma biedt stakeholders bovendien ondersteuning bij het creëren van urgentie wanneer zij het gesprek op bestuurlijk niveau voeren. Ondanks deze ondersteuning vanuit het programma, geven verschillende respondenten aan dat het daadwerkelijk verkrijgen van bestuurlijk commitment een uitdaging is. Ieder beleidsterrein heeft te maken met haar eigen politieke en bestuurlijke context. Het programma Onbeperkt meedoen! heeft geen zeggenschap over de agenda van haar partners.

Het programma stimuleert kennisontwikkeling bij haar stakeholders

Het programma Onbeperkt meedoen! fungeert volgens respondenten als een belangrijke aanjager voor kennisontwikkeling rondom het thema inclusie en toegankelijkheid. Enerzijds bundelt en deelt het programma de kennis over het VN-verdrag en kennis uit de actielijnen, projecten en initiatieven via bijvoorbeeld programmamedewerkers en nieuwsbrieven. Anderzijds stimuleert het programma (onderlinge) kennisontwikkeling en gedeeld eigenaarschap bij stakeholders. Een voorbeeld waarin het programma kennisontwikkeling en eigenaarschap stimuleert is het SamenSpeelNetwerk. Een netwerk dat kennis verspreidt en deelt rondom samenspeelplekken en inclusief spelen. Waar eerst de programmamedewerkers vanuit het programmateam de drijfveer vormden en de benodigde kennis brachten voor het opzetten van het netwerk, staan inmiddels twee andere partijen centraal: Jantje Beton en Stichting Het Gehandicapte Kind. De twee partijen vormen gezamenlijk het kenniscentrum en jagen alle activiteiten in het kader van samen spelen aan.

4.3 Verbinden van stakeholders

Een van de kernrollen van het programma Onbeperkt meedoen! is het met elkaar verbinden van kennis, praktijk en stakeholders die zich bezighouden met het implementeren en uitvoeren van het VN-verdrag. De verbindingen tussen

stakeholders kan zowel binnen als tussen diverse domeinen plaatsvinden (publiek en privaat).

De verbindende rol dient de volgende doelen:

- Dat rijksoverheid en bestuurlijke en maatschappelijke partners waar mogelijk (meer) met elkaar in verbinding komen;
- Dat er duurzame samenwerkingen ontstaan en in cocreatie wordt gewerkt tussen de stakeholders aan thema's.

Voor het verbinden van stakeholders onderneemt het programma het volgende:

- Het inzetten van het eigen netwerk van de programmamedewerkers;
- Het verbinden van stakeholders op thema's waar zij elkaar kunnen versterken;
- Het aanbieden van kanalen om te verbinden en te netwerken (structurele werkgroepen en georganiseerde events).

In de volgende paragrafen bespreken wij de resultaten die we zien van de verbindende rol op basis van de onderzoeksactiviteiten.

De bilaterale afstemming met programmamedewerkers is voor betrokkenen waardevol voor netwerkuitbreiding

Respondenten geven aan tevreden te zijn over de verbindingen die uit de bilaterale afstemmingsmomenten met accounthouders komen. De tevredenheid zit met name in het netwerk van de accounthouder en het overzicht dat de accounthouder heeft van de bredere beweging.

Een voorbeeld waarin het programma een belangrijke connectie legt tussen diverse (rijksoverheids-)partners is het *Actieplan Toegankelijk Stemmen*. Een initiatief van de Kiesraad, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken, de VNG en de ministeries van VWS en BZK. Naast de aanjagende rol die het programma bij het opzetten van het actieplan speelde, benoemt een betrokken respondent ook de verbinding die de accounthouder aanmoedigde tussen medewerkers van VWS en BZK. Een medewerker van BZK zegt over de verbindende rol van het programma:

“Het programma heeft veel partijen bij elkaar gebracht. Zonder betrokkenheid van VWS hadden we het actieplan niet zo kunnen uitvoeren als we nu doen.”

Er is tevredenheid onder betrokkenen over de toenemende verbinding met leder(in) als aanspreekpunt namens de Alliantie

In de gesprekken met zowel de betrokken departementen als bestuurlijke en maatschappelijke partners valt de tevredenheid over het (toegenomen) contact met leder(in) op. Respondenten geven aan een duidelijkere ingang te hebben voor vragen over ervaringsdeskundigheid, bewuster te zijn van de waarde van de inzet van ervaringsdeskundigheid en gebaat te zijn bij de kennisproducten zoals het informatiepakket over het sociaal model. Een medewerker van MKB-Nederland zegt over de toenemende verbinding met leder(in):

“Wij maken graag gebruik van ervaringsdeskundigen, maar hebben hier weinig kennis van. Daarom toetsen wij ideeën hierover altijd bij leder(in). Dat is makkelijk doordat leder(in) een van de bestuurlijke partners is.”

De interdepartementale werkgroep draagt bij aan verbinding tussen departementen op het thema inclusie en toegankelijkheid, maar de mate waarin departementen zich betrokken voelen en met elkaar samenwerken verschilt

De meeste departementen komen met elkaar in contact via de tweewekelijkse interdepartementale werkgroep van het programma Onbeperkt meedoen! Dit geldt echter niet voor alle departementen aangezien niet alle actielijnen vertegenwoordigd zijn in de interdepartementale werkgroep. Medewerkers van departementen die deelnemen aan de interdepartementale werkgroep zijn wisselend tevreden over de nieuwe verbindingen en samenwerkingen die hieruit voortkomen. Zo geven respondenten namens de ministeries van VWS, BZK en OCW aan zich betrokken te voelen bij het programma en zijn zij overwegend positief over de onderlinge uitwisseling, terwijl respondenten namens de ministeries van I&W en SZW meer afstand ervaren. Medewerkers van betrokken departementen of actielijnen die niet deelnemen aan de interdepartementale werkgroep geven aan behoefte te hebben aan (meer) verbinding, samenwerking en uitwisseling met andere departementen. Zij zouden daarom graag actiever geïnformeerd worden of zelf betrokken raken bij de

interdepartementale werkgroep. Ten slotte valt het op dat er geen uitwisseling plaatsvindt op het thema met de departementen EZK en JenV. Zij zijn niet betrokken bij een van de actielijnen en hebben geen zitting in de interdepartementale werkgroep.

De bestuurlijke werkgroep verbindt bestuurlijke partners met elkaar

Alle bestuurlijke partners geven aan tevreden te zijn over de onderlinge verbinding als gevolg van het programma Onbeperkt meedoen! Het vierwekelijks overleg met de bestuurlijke partners is volgens respondenten daarin de belangrijkste aanjager.

Er is ruimte voor meer samenwerking tussen de departementen en bestuurlijke en maatschappelijke partners

Samenwerking tussen de rijksoverheid en bestuurlijke en maatschappelijke partners neemt toe als gevolg van het programma Onbeperkt meedoen!, maar zou volgens respondenten nog beter kunnen door actielijnen, projecten en initiatieven meer met elkaar te verbinden. Bijvoorbeeld in overleggen. Zo zijn er op dit moment afzonderlijke overleggen tussen de interdepartementale en bestuurlijke werkgroepen.

Respondenten ervaren de samenwerking en uitwisseling tussen de departementen en bestuurlijke partners daarom in de meeste gevallen nog als beperkt.

4.4 Communiceren vanuit het programma

Om de beweging naar een toegankelijker en inclusiever Nederland te bewerkstelligen is communicatie een waardevol middel. Een belangrijk onderdeel van het programma Onbeperkt meedoen! is het communiceren van en over ‘de beweging.’ Daarbij is de insteek van het programma om een bijdrage te leveren aan positieve beeldvorming, bewustwording en aan het delen van goede voorbeelden. De communicatiestrategie sluit expliciet aan bij de maatschappelijke beweging die al gaande was. Het programma heeft hiervoor twee communicatiemedewerkers in dienst die zich bezighouden met de inhoudelijke communicatie, maar bijvoorbeeld ook met het ontwikkelen van communicatiematerialen en organiseren van werkbezoeken, festivals en nieuwsbrieven.

De communicatierol dient de volgende doelen:

- a. Informeren en enthousiasmeren van betrokkenen en geïnteresseerden over het programma (door het delen van goede voorbeelden en succesvolle initiatieven);
- b. Uitwisseling en kennisdeling tussen betrokken professionals/organisaties op het gebied van communicatie over dit onderwerp ondersteunen;
- c. Het programma (en dus ook het VN-verdrag) breed onder de aandacht brengen bij ook 'de buitenring'²³.

Voor het communiceren onderneemt het programmateam het volgende:

- a. Uitbrengen van verschillende communicatiemiddelen/vormen. Er is driemaal per jaar een online magazine, maandelijks een nieuwsbrief, gebruik van sociale media, en (onderhoud van) de Rijksoverheid-pagina²⁴;
- b. Verbinding met partners in de vorm van een communicatieoverleg, eens per zes weken. Hieraan nemen VWS, Alliantie, VNG, VNO-NCW, MKB-Nederland en het College voor de Rechten van de Mens deel;
- c. (Mede)organisatie van activiteiten gericht op communicatie rondom het onderwerp. Zo is er vanuit het programma een bijdrage geleverd aan de Week van de Toegankelijkheid en organiseert het programma zelf het INC Festival.

In de volgende paragrafen bespreken wij de resultaten die we zien van de communicatierol op basis van de onderzoeksactiviteiten.

Enthousiasme van betrokkenen en geïnteresseerden over communicatiestrategie van het programma

Respondenten geven aan de meerwaarde van de communicatierol van het programma voornamelijk te zien in het bieden van een podium voor behaalde successen en het zichtbaar maken van de beweging. De vormen van communicatie

zijn toereikend en er moet volgens betrokkenen (zeker) niet minder op deze rol ingezet worden.

Uit de verschillende gesprekken en zelfevaluaties blijkt verder dat de communicatiemiddelen zoals de website en nieuwsbrieven die het programma aanbiedt met name waardevol zijn voor partnerorganisaties. Zij krijgen zo een duidelijk beeld over (de inhoud van) het programma. Ministeries, bestuurlijke en maatschappelijke partners lijken op basis van de gesprekken en zelfevaluatie minder behoefte te hebben aan de communicatiematerialen die het programma verstrekt.

Inhoudelijk kiest het programma voor communicatie waarin de mens/doelgroep centraal staat en wordt de nadruk gelegd op een positieve boodschap. Bijvoorbeeld door mensen met een beperking positief zichtbaar te stellen, om zo vooroordelen en stereotypen tegen te gaan. Dit is ook in lijn met de insteek van het VN-verdrag dat uitgaat van een sociale benadering van mensen met een beperking, in plaats van een benadering die vooral op gezondheidsaspecten focust. Communicatieprofessionals gaven in de focusgroep aan dat aandacht besteden aan toegankelijkheid en inclusie te vaak nog als een gunst gezien wordt. Een communicatieprofessional zegt hierover: *"Men is in Nederland gewend om te zorgen voor mensen met een beperking. Je moet mensen echter niet passeren door hen in hun 'kracht te zetten' of 'een stem' te willen geven. We moeten vooral leren luisteren."*

Uitwisseling en kennisdeling tussen betrokken professionals en organisaties op het gebied van communicatie wordt gewaardeerd door respondenten. Onderlinge afstemming en samenwerking in communicatie is een belangrijk onderdeel van de communicatiestrategie. Uitwisseling tussen ministeries en bestuurlijke partners op het gebied van communicatie vindt plaats in de zeswekelijkse communicatie-overleggen. De partijen spreken over toegankelijke communicatie

²³ Onder de 'buitenring' vallen alle mensen en partijen die niet direct en/of niet vanuit hun professie betrokken zijn bij het programma Onbeperkt meedoen!

²⁴ Rijksoverheid, Programma Onbeperkt Meedoen!:
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/programma-onbeperkt-meedoen>.

(denk bijvoorbeeld aan begrijpelijke communicatie) en wisselen goede voorbeelden en lessen onderling uit. Een ander onderdeel van de strategie is het overleg en de gemeenschappelijke inzet rondom 'coronacommunicatie'. Dit heeft eraan bijgedragen dat er bijvoorbeeld een tolk gebarentaal aanwezig was bij persconferenties en dat deze bijeenkomsten na afloop werden voorzien van audiodescriptie en een samenvatting in begrijpelijke taal.

Uitwisseling op het gebied van communicatie vindt ook los van deze overleggen plaats. Een voorbeeld hiervan is dat de LFB en Ieder(in) uit de Alliantie meekeken naar de rapportage van het onderzoek [Onbeperkt Cultuur Belevén](#) voor het ministerie van OCW. Hiernaast is er rondom corona bijvoorbeeld regelmatig overleg met VNO-NCW, VNG, LFB en Ieder(in) om te bespreken of het informatieaanbod actueel is en aansluit op de vragen die in de achterban van deze organisaties leven²⁵. In gesprekken en de zelfevaluatie wordt deze onderlinge afstemming over communicatie als waardevol getypeerd. Mede omdat communicatie ook kennisdeling dient over het VN-verdrag. Volgens respondenten is continuïteit in communicatie belangrijk aangezien het wegvallen van de opgedane kennis een groot risico is.

Het programma (en ook het VN-verdrag) breed onder de aandacht brengen komt volgens respondenten minder goed van de grond

Een laatste doel van de communicatiestrategie is brede(re) bewustwording (en communicatie) over het onderwerp en het programma Onbeperkt meedoen! Deze communicatie is erop gericht om burgers te informeren over het programma Onbeperkt meedoen! en het VN-verdrag. Betrokkenen benadrukken het belang van bewustwording en zijn positief over de eerste stappen die zijn gezet. Veel respondenten zijn daarbij van mening dat de 'bredere buitenring' nog niet goed bereikt wordt.

In de focusgroepen komt het belang van brede betrokkenheid bij en het 'tussen de oren krijgen van' de ambities van het programma Onbeperkt meedoen! vaak naar

voren. Tegelijkertijd wordt dit ook een kwestie van de lange adem genoemd. Er is een maatschappelijke omslag nodig en dit kost tijd. Een communicatiemedewerker van het ministerie van VWS vergelijkt dit bijvoorbeeld met de omslag rondom roken. Tegelijkertijd wordt deze paradigmashift als essentiële katalysator gezien voor de beweging naar een toegankelijker en inclusiever Nederland. Verder is op het gebied van communicatie over het programma volgens betrokkenen nog (veel) terrein te winnen. Zo is meermaals in gesprekken aangegeven dat bestuurlijke en maatschappelijke partners in afstemming met medewerkers van ministeries nog regelmatig moeten uitleggen wat het VN-verdrag is en wat het programma Onbeperkt meedoen! inhoudt. Hierop mag meer geïntensiveerd worden volgen respondenten.

Een voorbeeld van een manier om tot bredere bewustwording te komen is de organisatie van INC Festival. Tijdens een meerdaags online festival worden jonge mensen met én zonder beperking bij elkaar gebracht. Het inhoudelijke programma wordt gecombineerd met cultuur en (live) optredens.

Effectiviteit van communicatie lastig te meten

De meerwaarde en effectiviteit van de communicatie(strategie) is niet hard te meten. Respondenten geven aan de indruk te hebben dat vanuit communicatie op de juiste onderdelen wordt ingezet. De brede bewustwording die eerder is genoemd is wat betreft betrokkenen een aandachtspunt voor het vervolg van de communicatiestrategie.

4.5 Het programma als verantwoordingsmechanisme

Het programma maakt de beweging naar een toegankelijker en inclusiever Nederland

²⁵ Ministerie van VWS. 2020 Voortgangsrapportage 2020, p. 21.

inzichtelijk²⁶. Daarmee verantwoordt het de manier waarop de Nederlandse rijksoverheid inzet op deze beweging. Dit raakt aan de indicatoren zoals beschreven in paragraaf 3.4 van deze rapportage.

Het verantwoordingsmechanisme van het programma dient de volgende doelen:

- a. Het monitoren en verantwoorden van de voortgang van implementatie van het VN-verdrag, om waar nodig bij te sturen;
- b. Het inzichtelijk maken van voortgang binnen domeinen ter voeding van departementen, bestuurlijke/maatschappelijke partners, en overige geïnteresseerden.

Voor het verantwoorden onderneemt het programmateam het volgende:

- a. Het samenbrengen van cijfers en kwalitatieve opbrengsten in voortgangsrapportages, Kamerbrieven en overige beleidsstukken.

In de volgende paragrafen bespreken we de resultaten die we zien van het verantwoordingsmechanisme op basis van de onderzoeksactiviteiten.

Het verantwoordingsmechanisme maakt de implementatie van het VN-verdrag concreet en is volgens respondenten nuttig om waar nodig bij te kunnen sturen

Het VN-verdrag bepaalt dat er aan de geleidelijke verwezenlijking van de algemene toegankelijkheid moet worden gewerkt, zodat mensen met een beperking zoveel mogelijk naar wens en vermogen kunnen meedoen aan de samenleving. Het programma draagt zorg voor inzicht in deze beweging. Met het programma wordt deze implementatie concreet gemaakt, en komt deze volgens betrokkenen beter bij mensen op het netvlies te staan. Ook het jaarlijks terugkerende Kamerdebat over de implementatie van het VN-verdrag levert hier een bijdrage aan.

²⁶ Het College voor Rechten van de Mens voert eveneens metingen uit gericht op de implementatie van het VN-verdrag. Dit valt buiten de scope van deze lerende evaluatie, die gericht is op het programma Onbeperkt Meedoen!

De voortgangsrapportages van het programma zetten volgens respondenten aan tot actie, maar 'leven' te weinig door grote omvang

Medewerkers van departementen geven meermaals aan dat de voortgangsrapportages van het programma werken als een stok achter de deur om voortgang te boeken. Daarnaast bieden deze inzichten input voor beleidsmedewerkers van diverse ministeries voor het beleidsproces.

Voor VNO-NCW, MKB-Nederland en de VNG geldt ook dat zij gegevens aanleveren voor de verantwoording in de rapportages. Deze partijen gebruiken deze data bovendien om hun eigen projecten te managen en door te ontwikkelen. Voor de Alliantie geldt juist dat zij een gebrek aan indicatoren zien. Dit heeft men ook kenbaar gemaakt in de schaduwrapportage. Deze partner doet de oproep om tot meer indicatoren te komen die (juist) inzicht geven in de ervaringen van mensen met een beperking.

Departementen en bestuurlijke partners benoemen de omvang en inkleuring van de voortgangsrapportages (met mooie voorbeelden en tal van projecten) als iets positiefs. Tegelijkertijd is de grote hoeveelheid informatie overweldigend. Zowel beleidsmedewerkers van departementen als bestuurlijke partners beklagen de voortgangsrapportages nauwelijks te lezen of te gebruiken. Men is vooral bezig binnen het eigen werkveld.

Aandachtspunten bij de monitoring en verantwoording verschillen per perspectief

In de huidige manier van meten en verantwoorden ervaren respondenten ieder vanuit hun eigen perspectief een uitdaging als het gaat om de meetbaarheid van resultaten:

- a. Betrokken belangenorganisaties geven aan dat zij de inzet voor het VN-verdrag als te vrijblijvend beschouwen. Dit kwam onder meer terug in de verschenen schaduwrapportage van de Alliantie VN-verdrag²⁷;

²⁷ Alliantie VN-verdrag Handicap. 2019. Schaduwrapportage Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Nederland.

- b. Niet alle initiatieven die tot de beweging behoren worden gemeten; ofwel omdat ze niet meetbaar zijn ofwel omdat ze niet in beeld zijn;
- c. Indicatoren zijn vooral gericht op beleidsdoelstellingen, meer dan op de beleving van mensen met een beperking. Er wordt door een aantal betrokkenen benadrukt dat het meten van de ervaringen van de mensen met een beperking een groot gemis is in de huidige manier van meten. Wat merkt de doelgroep ervan?;
- d. Het gevoel van een aantal bij deze evaluatie betrokken respondenten is dat de huidige indicatorenset niet alle beoogde doelen van het programma meet.

Aanpalend is de vraag wanneer monitoring en verantwoording genoeg is. Dit kan zo minimaal dan wel uitgebreid ingestoken worden. Bij uitbreiding dient uiteraard rekening gehouden te worden met implicaties op het gebied van onder andere budget en personele inzet.

4.6 Financiering van projecten

Financiering is een belangrijk onderdeel van het programma. Er is een budget beschikbaar voor de organisatie en uitvoering van het programma. Ook vindt subsidiëring van (bestuurlijke) partners in het programma plaats. Hiermee financiert het programma de uitvoering van projecten die onder de vleugels van het programma vallen. Niet alle activiteiten waarbij het programma betrokken is worden ook door het programma gefinancierd. Deze onderdelen worden door middel van andere/externe geldstromen gefinancierd, zoals vanuit andere departementen of potjes bij gemeenten.

De financiering vanuit het programma dient de volgende doelen:

- a. Het bekostigen van de uitvoering van het programma (onder andere de coördinerende rol van het ministerie van VWS);
- b. Subsidiëring van projecten van de bestuurlijke partners de Alliantie, de VNG en VNO-NCW en overige initiatieven.

Het ministerie van VWS stelt jaarlijks (tot en met eind 2021) voor het programma € 4 miljoen beschikbaar. Van dit budget wordt ongeveer de helft (€ 2,1 miljoen) toebedeeld aan de projecten van de bestuurlijke partners de Alliantie, VNG en VNO-NCW en MKB-Nederland. Het overige budget wordt besteed aan monitoring, communicatie en het ondersteunen van initiatieven, zoals het SamenSpeelNetwerk. Daarnaast verstrekt het ZonMw-programma Onbeperkt meedoen! de komende twee jaar ook projectsubsidies voor regionale initiatieven rondom het VN-verdrag.

Projecten en initiatieven van bestuurlijke en maatschappelijke partners ten behoeve van de implementatie van het VN-verdrag zijn gebaat bij blijvende financiële ondersteuning. Door het programma zijn verschillende projecten en initiatieven (financieel) mogelijk gemaakt. In de volgende paragrafen bespreken we de resultaten die we zien als gevolg van de financiering op basis van de onderzoeksactiviteiten.

Inzet van departementen aan het programma komt voornamelijk voort uit urgentie voor het thema

Het ministerie van VWS verstrekt geen budget aan departementen voor de implementatie van het verdrag. Er is afgesproken dat departementen (die aan het programma Onbeperkt meedoen! deelnemen), de inzet vanuit eigen middelen financieren. Uit de zelfevaluatie blijkt ook dat de departementen geen rol zien voor het programma om hen budget te verstrekken. Dit maakt dat in departementen waar weinig urgentie voor dit thema wordt gevoeld minder activiteiten plaatsvinden.

Subsidiëring van projecten is essentieel volgens bestuurlijke partners

Het verstrekken van budget door middel van subsidies is specifiek voor de bestuurlijke partners relevant. Bestuurlijke partners ontvangen meerjarige projectsubsidies voor de uitvoering van afgestemde activiteiten. Hiermee heeft VNO-NCW en MKB-Nederland bijvoorbeeld een projectleider aangesteld en projecten uitgevoerd om ondernemers aan te jagen. Meerdere betrokkenen geven aan dat het verstrekken van budget door middel van subsidies helpt om commitment bij bestuurlijke partners en voorlopers te creëren.

Ook andere partners kunnen gelden ontvangen vanuit het programma. Door subsidies vanuit ZonMw (gefinancierd door Onbeperkt Meedoen!) kunnen projecten worden opgezet voor de implementatie van het VN-verdrag. Het subsidieprogramma van ZonMw is specifiek bedoeld voor samenwerkingsverbanden. Deze bestaan uit maatschappelijke partijen, lokale aanbieders van zorg en/of welzijn, privaatrechtelijke organisaties en gemeenten die in samenwerking, en met gerichte activiteiten, de implementatie van het VN-verdrag (verder) stimuleren in hun regio²⁸.

Een nadeel van het werken met projectsubsidies is het tijdelijke karakter. Betrokkenen noemen dat de horizon van de subsidieduur niet altijd passend is omdat in een periode van drie-vier jaar nog niet direct resultaten te zien zijn. Ook wordt er geconstateerd dat er nu beperkt (speel)ruimte is voor nieuwe initiatieven door vastgelegde programma (en budgetten). Daardoor is het niet altijd mogelijk om in te spelen op kansen die zich voordoen. Voorstellen voor wijzigingen in de huidige subsidieregeling waren wel mogelijk.

Er zijn verschillende mogelijkheden voor financiering via externe geldstromen

Veel projecten worden niet door het programma zelf gefinancierd. In het onderzoek zijn wij verschillende voorbeelden hiervan tegengekomen die we onderstaand schetsen:

- a. Verschillende respondenten noemen dat er onvoldoende budget is voor de uitvoering en implementatie van het VN-verdrag bij gemeenten. Zij geven aan dat de hele financiering van het sociaal domein onder druk staat en dat werkt door in de implementatie van het VN-verdrag. Enkele gemeenten noemen positieve ervaringen met het samenbrengen van verschillende potjes om (meer) aandacht te kunnen besteden aan inclusie en toegankelijkheid van mensen met een beperking (dit raakt immers ook meerdere beleidsthema's). Zo kunnen gemeenten preventief investeren in het ontwerp van voorzieningen om daarmee geld te besparen op het vlak van latere aanpassingen die nodig zijn om voorzieningen toegankelijker te maken;

- b. Respondenten die zich bezighouden met sport binnen de actielijn participatie en toegankelijkheid benoemen als voorbeeld voor financiering via externe geldstromen het platform Uniek Sporten Hulpmiddelen²⁹. Op het platform Uniek Sporten Hulpmiddelen kunnen mensen met een beperking terecht voor advies, aanvraag en de financiële afhandeling van vergoeding van benodigde sporthulpmiddelen. Het platform Uniek Sporten Hulpmiddelen is met steun van het ministerie van VWS opgezet;

4.7 Het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid

Ervaringsdeskundigen hebben kennis over een chronische ziekte of beperking en het omgaan hiermee. Zij hebben ervaringskennis doordat zij weten wat de ziekte of beperking in het dagelijks leven kan betekenen. Deze kennis is cruciaal bij de implementatie van het VN-verdrag. De kennis van de 'leefwereld' onderscheidt zich van kennis van de 'systeemwereld' die (andere) professionals hebben.

Een belangrijke randvoorwaarde die het programma vanuit haar coördinerende rol probeert te borgen bij al haar partners is het betrekken van ervaringsdeskundigen bij de ontwikkeling en uitwerking van beleid en initiatieven. Het programma Onbeperkt Meedoen! stimuleert de inzet van ervaringsdeskundigheid door partners te verbinden aan de Alliantie. De Alliantie is een bestuurlijke partner van het programma en bestaat uit samenwerkende organisaties van mensen met een beperking of chronische ziekte.

Het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid dient de volgende doelen:

- a. Dat partners samen met ervaringsdeskundigen actielijnen, projecten en initiatieven uitwerken en uitvoeren;
- b. Dat staand beleid en voorgenomen beleid ontwikkeld wordt met ervaringsdeskundigen;
- c. Dat ervaringsdeskundigen voldoende toegerust worden voor hun rol.

²⁸ Subsidieprogramma ZonMw: [Onbeperkt meedoen! - ZonMw](#).

²⁹ [Uniek Sporten Hulpmiddelen | Aanschaf of uitleen](#).

Het programma bevordert de inzet van ervaringsdeskundigheid voornamelijk door een verbindende rol tussen partijen en de Alliantie te spelen. De Alliantie heeft een meer uitvoerende rol en adviseert en voorziet overheden, instellingen en organisaties van informatie over het betrekken van ervaringsdeskundigheid bij de ontwikkeling en uitvoering van beleid en initiatieven. Dit doen zij onder de noemer van het programma Niets Over Ons Zonder Ons (NOZO) en het Adviespunt Ervaringsdeskundigheid via het verzorgen van trainingen voor ervaringsdeskundigen, het organiseren van bijeenkomsten en het ontwikkelen van kennisproducten.

In de volgende paragrafen bespreken we de resultaten die we zien als gevolg van het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid op basis van de onderzoeksactiviteiten. De eerste paragraaf heeft specifiek betrekking op de rol van de Alliantie ten aanzien van de inzet van ervaringsdeskundigheid. De overige paragrafen zijn bredere conclusies over de inzet van ervaringsdeskundigheid.

Ervaringsdeskundigen worden volgens respondenten steeds vaker betrokken

Het valt op dat met name bestuurlijke en maatschappelijke partners de meerwaarde zien van de rol die de Alliantie speelt op het gebied van het stimuleren van ervaringsdeskundigheid. Door departementen wordt dit in mindere mate herkend. Wel zijn er door departementen in samenwerking met ervaringsdeskundigen diverse actieplannen opgezet.

Een aantal voorbeelden van projecten en activiteiten waarbij ervaringsdeskundigen zijn betrokken zijn: het *SamenSpeelAkkoord*, de *Innovatiechallenge Toegankelijk Stemmen*, het *What if Lab*, de *Vliegende Brigade Ervaringsdeskundigheid (MIND)*, de *CoronaMelder-app*, het *INC Festival* van de ministeries van SZW en VWS, *Gelijk = Gelijk* (de landelijke netwerkdag voor ervaringsdeskundigen) en de *Verkiezing Meest Toegankelijke Gemeente*.

Tegelijkertijd noemen betrokkenen dat de Alliantie nog niet bij iedereen bekend is. De kennis van en ervaring met de inzet van ervaringsdeskundigen wordt op dit moment volgens betrokkenen bovendien nog vaak onderschat. Zo is het voor partners die wat

verder van het programma afstaan bijvoorbeeld nog niet altijd helder waar informatie over ervaringsdeskundigheid gevonden kan worden. Volgens respondenten is er blijvend aandacht nodig om de inzet van ervaringsdeskundigheid te promoten. Continuïteit is hierbij volgens respondenten van belang omdat de opgedane bewustwording en kennis snel kan verdwijnen als dit wegvalt.

Training en ondersteuning van ervaringsdeskundigen is volgens respondenten essentieel

Ervaringsdeskundigheid is breder dan ervaringskennis. Iedereen met ervaring heeft ervaringskennis, maar voor ervaringsdeskundigheid is meer nodig.

Ervaringsdeskundigen ontsluiten ook de kennis in ervaringen van anderen.

Respondenten geven aan dat ervaringsdeskundigen gebaat zijn bij training en ondersteuning. Het kan volgens hen een uitdaging zijn voor ervaringsdeskundigen om de juiste toon en boodschap te vinden. Hiertoe biedt de Alliantie trainingen ervaringsdeskundigheid aan.

Organisaties die ervaring hebben met het inzetten van ervaringsdeskundigheid noemen in de focusgroep dat een goede waardering van ervaringsdeskundigen en een goed verwachtingsmanagement richting organisaties en ervaringsdeskundigen over doelen en verwachte resultaten essentieel zijn. Dit zorgt ervoor dat zowel organisaties als ervaringsdeskundigen de vruchten kunnen plukken van de samenwerking.

In overlegsgremia van ervaringsdeskundigen zijn overwegend meer mensen met zichtbare beperkingen vertegenwoordigd. Het is volgens respondenten van belang dat hierbij gelet wordt op diversiteit. Het VN-verdrag pleit voor een brede vertegenwoordiging van mensen met langdurige fysieke, mentale, verstandelijke of zintuiglijke beperkingen die hen in samenwerking met allerlei drempels beletten om volledig deel te nemen aan de samenleving.

Er is meer verbinding met belangenorganisaties van mensen met een beperking

Betrokkenen bij het programma constateren dat er meer verbinding van kennis is tussen overlegorganen en belangenorganisaties (van mensen met een beperking). Een voorbeeld is belangenorganisatie Rover welke in haar landelijke en regionale overlegorganen (LOCOV's en ROCOV's) actief kennis opzoekt bij belangenorganisaties zodat zij het gebruik van het openbaar vervoer nog toegankelijker kunnen maken.

Ook gemeenten zoeken bij de implementatie van het VN-verdrag vaker aansluiting bij lokale initiatieven waarin ervaringsdeskundigen zijn vertegenwoordigd. Een voorbeeld hiervan is gemeente Breda die zich samen met het initiatief vanuit ervaringsdeskundigen 'gemeente Breda voor iedereen gastvrij en toegankelijk' en de plaatselijke horeca inzet om de meest toegankelijke stad in Nederland en in Europa te worden.

Bij het stimuleren van de inzet van ervaringsdeskundigheid zijn er volgens respondenten obstakels op het gebied van wettelijke vereisten, budget en waardering

Belangenorganisaties geven aan dat het betrekken van ervaringsdeskundigen bij de implementatie van het VN-verdrag door rijksoverheidsorganisaties nog als te vrijblijvend wordt gezien. Het ontbreekt volgens belangenorganisaties voor ervaringsdeskundigheid aan wettelijke vereisten voor de inzet van ervaringsdeskundigheid bij (rijksoverheid)organisaties. Dit maakt dat op slechts een kleine schaal ervaringsdeskundigheid wordt ingezet. Betrokkenen uit de praktijk geven aan dat de gebundelde kennis over ervaringsdeskundigheid op basis van specialistische vakkennis (niet noodzakelijkerwijs op basis van een beperking) kan helpen bij de ontwikkeling van protocollen en wetgeving. Een voorbeeld hiervan is de inbreng van Accessibility op het thema digitale toegankelijkheid en de wijze waarop zij ervaringsdeskundigen betrekken.

Urgentie voor dit thema wordt door (rijksoverheid)organisaties niet altijd gezien is de mening van respondenten. Ontvangende organisaties worden gekenmerkt door een 'What's in it for me?'-houding. Zij zijn niet altijd overtuigd waarom zij tijd en geld hierin moeten investeren. Met name door de uitbraak van het coronavirus hebben

(rijksoverheid)organisaties andere prioriteiten. Het helpt als er in (rijksoverheid)organisaties bevlogen bestuurders zijn die ervaringsdeskundigheid op de agenda zetten en dit aanjagen. Succesverhalen of goede voorbeelden van organisaties die ervaringsdeskundigen betrekken kunnen andere organisaties helpen om dit voorbeeld te volgen. Betrokkenen noemen dat er meer aandacht nodig is voor goede voorbeelden op het gebied van de inzet ervaringsdeskundigheid.

5 Blik naar de toekomst

De afgelopen jaren is een beweging in gang gezet en zijn betekenisvolle stappen gezet gericht op meer toegankelijkheid en inclusie (zie hoofdstuk 3). Het programma heeft hier met de invulling van de rollen zoals beschreven in hoofdstuk 4 een belangrijke bijdrage aan geleverd. Nu de beweging in gang is gezet (de sneeuwbal rolt) is de vraag hoe deze beweging in gang te houden (de sneeuwbal laten rollen én groter laten worden). Dit hoofdstuk beschrijft aanknopingspunten hoe dit vervolg te organiseren. Deze aanknopingspunten zijn gebaseerd op de meningen van respondenten over 'hoe verder' en de aandachtspunten die wij als onderzoekers zien.

5.1 Invulling blijven geven aan de rol gericht op verbinding tussen partners

We constateren dat het programma een netwerkfunctie vervult in het verbinden van partijen. Verbinding ontstaat onder andere doordat verschillende type partners en organisaties samenkomen in verschillende overleggen. Het is door het bestaan van het programma voor organisaties bijvoorbeeld makkelijker om in contact te komen met belangenorganisaties die expertise hebben op het gebied van inbreng van ervaringsdeskundigheid. Verbinding ontstaat ook vanuit een gezamenlijk urgentiebesef en wens om in actie te komen op het gebied van inclusie en toegankelijkheid. Een voorbeeld van een dergelijke verbinding zijn de lokale toegankelijkheidspilots van VNO-NCW en MKB-Nederland waar samen met onder andere lokale gehandicaptenplatforms, ondernemersverenigingen en de gemeente samengewerkt wordt.

Alle bestuurlijke partners geven aan graag met de departementen en onderling af te stemmen en samen te werken. Wat hen betreft is er winst te behalen in het nog meer opzoeken van elkaar en hier kennisuitwisseling te organiseren. De bestuurlijke partners geven in de evaluatie aan dat bredere betrokkenheid van de departementen

(ook op andere niveaus) bij VN-doelen een belangrijk aandachtspunt is. Hiervoor wordt het draagvlak nog niet gevoeld.

De departementen uiten deze behoefte aan afstemming en samenwerking niet unaniem. Een aantal departementen kijkt positief naar de rol die het programma heeft gehad om partijen met elkaar aan tafel te krijgen en wat hen betreft mag er meer interdepartementale samenwerking én meer samenwerking met de bestuurlijke partners zijn. Andere departementen geven aan een eigen agenda en aandacht te hebben voor de thema's benoemd in het VN-verdrag. Zij hebben hierbij niet zozeer behoefte aan interdepartementale afstemming of afstemming met de bestuurlijke partners.

Bij de vervolgstategie moet rekening gehouden worden met deze variatie in behoefte aan afstemming en samenwerking. We adviseren om - nu de eerste stap is gezet om een beweging in gang te zetten - bij het vervolg vanuit het principe 'coalition of the willing' te werken. Benut de energie die bij betrokkenen en in de samenleving aanwezig is om duurzame initiatieven te ontplooiën en te borgen gericht op inclusie en toegankelijkheid. Stimuleer op verschillende plekken in het land partners waar de energie zit om initiatieven te ontplooiën. Bundel lokaal de krachten, deel de mooie voorbeelden en stimuleer eigenaarschap zodat er een win-winsituatie ontstaat. Niet alleen breiden betrokkenen hun netwerk uit, ontstaan er nieuwe samenwerkingsverbanden en leveren de initiatieven een belangrijke bijdrage aan de beweging, ook hoeven anderen niet zelf 'het wiel uit te vinden.' De gevonden oplossingen kunnen de weg immers vrijmaken voor andere initiatieven en zo als een vliegwiel werken voor bredere navolging.

5.2 Urgentie blijft nodig

De urgentie die de afgelopen jaren is verhoogd voor het thema inclusie en toegankelijkheid, moet de komende jaren aangewakkerd blijven worden. Een beweging blijft alleen in gang wanneer er een blijvend gevoel van urgentie is. Het creëren van blijvend bewustzijn over de opdracht uit het VN-verdrag is belangrijk. Niet alleen bij rijksoverheid, organisaties, gemeenten en ondernemers, maar bij iedereen in de samenleving. En dat vraagt om een lange adem. Onderstaand schetsen we manieren om deze urgentie te blijven voeden.

Continueren van de monitoring. Periodieke voortgangsrapportages of cijferinzichten helpen bij het creëren van het urgentiebesef. Om deze reden adviseren we om te blijven investeren in het gesprek over monitoring. De indicatorenset die momenteel wordt benut is bijvoorbeeld in ontwikkeling. Blijf met elkaar in gesprek over hoe de monitoring gecontinueerd kan worden.

Daarnaast adviseren we om de monitoring lerend in te steken. Daarmee doelen we op het gezamenlijk duiden van resultaten. Op die manier krijgen alle betrokkenen de mogelijkheid hun perceptie te delen, kunnen resultaten in verschillende contexten geplaatst worden, onderliggende oorzaken besproken worden en is het mogelijk om de inzichten mee te nemen naar de eigen praktijken (verspreid over betrokken organisaties en verspreid over het land). Randvoorwaarden bij een lerende monitor zijn tijd en ruimte voor reflectie, experimenteren en andere manieren van denken en doen.

Communicatie. Om urgentie te blijven creëren is communicatie blijvend nodig. In het programma is storytelling ingezet voor het uitgedragen van het belang van de ratificatie van het VN-verdrag en de aandacht voor de bredere beweging naar inclusie en toegankelijkheid. Ons advies is om ook in het vervolg van het programma door te gaan met het gebruik van storytelling zodat meer spelers bij Rijksoverheid, gemeenten, bedrijfswereld en maatschappelijke organisaties én de maatschappij worden meegenomen. Door het breder delen van opgave waar Nederland voor staat komt er een groter urgentiegevoel. Dit helpt stakeholders bij het creëren van

bewustzijn en het meekrijgen van anderen (binnen de organisatie). Het delen van verhalen en anderen daarop laten reageren is eveneens een manier van monitoring, maar dan in kwalitatieve zin. Een manier om ten slotte de ervaringen van de mensen met een beperking zichtbaarder te maken is het werken met klantreizen. Klantreizen is een bewezen methode om inzicht te krijgen in de beleavingswereld van de klant. Aan de hand van deze methodiek wordt het gesprek niet over, maar mét de klant gevoerd.

5.3 Zorg voor een langere tijdshorizon

Diverse respondenten gaven in de evaluatie aan dat zij door de subsidieduur en eindigheid van het programma, zich belemmerd voelen om nieuwe initiatieven te starten die inspelen op kansen die zij zien. Zoals aangegeven in deze rapportage kost de beweging naar een maatschappij, waarin mensen met een beperking geen drempels ervaren om mee te kunnen doen, tijd. Bij het bepalen van de vervolgstategie adviseren we om een organisatievorm te kiezen die langer houdbaar is dan een kabinetsperiode en geen vastgelegde einddatum heeft maar een resultaatshorizon. Deze langere tijdshorizon is nodig om echt effect te sorteren. Acties die nu in gang gezet zijn, kunnen immers pas over maanden of jaren effect hebben.

5.4 Hoe verder?

We hopen dat deze lerende evaluatie een interventie is geweest om met betrokkenen het gesprek te voeren over 'doet het programma de beloofde dingen en de beloofde dingen goed?' Wij kijken terug op mooie groepsbijeenkomsten waarin in openheid is gereflecteerd op hoe de beweging op gang komt en wat de aandachtspunten voor vervolg zijn.

Alle betrokkenen in deze evaluatie zien het belang om op een manier verder te gaan met het faciliteren van de beweging. Een unaniem beeld over 'hoe verder' is niet in deze evaluatie naar voren gekomen. De beschreven rollen van het programma met de reflectie hierop én de beschouwing in dit hoofdstuk geeft de aandachtspunten

weer bij het vervolg.

Er zijn verschillende (combinaties van) varianten denkbaar hoe het vervolg vorm te geven, we schetsen er drie:

- a. Door op dezelfde voet. Hierbij wordt de programmaorganisatie gehandhaafd, met als kenmerk een relatief korte looptijd met een beperkte set aan doelen die vertaald worden in projecten met een duidelijke kop en een staart. Het is denkbaar dat het ministerie van VWS als coördinerend ministerie doorgaat of dat meerdere ministeries uit de 'coalition of the willing' samen de coördinatie oppakken;
- b. De samenwerking terugbrengen tot een minimale variant. Er is geen programmaorganisatie meer en de rollen die gecontinueerd moeten worden, worden belegd bij een van de partijen. Het blijft mogelijk om elkaar geregeld op te zoeken en kennis te delen, maar de activiteiten voert ieder voor zich uit;
- c. De samenwerking op een andere manier vormgeven. Het vertrekpunt hierbij is de energie die bij partners en in de samenleving gevoeld wordt om te werken aan het thema inclusie. Dat kan met de 'coalition of the willing' die zien dat ze samen meer voor elkaar krijgen dan ieder voor zich. Het ligt voor de hand de samenwerking in enige vorm te formaliseren. Dat kan in een samenwerkingsovereenkomst (relatief 'licht') of bestuurlijk convenant (zwaarder). In de overeenkomst/het convenant staan de doelen van de samenwerking en de bijdrage die ieder van de partijen zal leveren in tijd/kennis/netwerk/geld. De duur van de samenwerking is waarschijnlijk langer dan bij een programmatische samenwerking (≥ 4 jaar) en biedt opties voor verlenging zolang de samenwerking succesvol blijft.

Voor de te maken keuze is het belangrijk om het doel voor de komende jaren voor ogen te houden. Welke doelstellingen moeten (nog meer) bereikt worden? Welke rollen moeten (ook de komende periode nog) worden ingevuld? Wat is hiervoor nodig? Wij adviseren - gezien de punten die in dit hoofdstuk zijn genoemd op blijvend urgentiebesef, de lange tijdshorizon en aandacht voor coördinatie op verbinding – hiervoor genoemde optie c uit te werken. Met hierbij een 'office' die zorgt voor de verbinding, zorgt voor monitoring en totstandkoming van voortgangsrapportages, et

cetera. Het is de plek vanuit waar gestimuleerd kan worden om samen het verschil te blijven maken en vanuit uitwisseling met elkaar aan de hand van voorbeelden laten zien hoe ze dat kunnen doen. Een belangrijk aandachtspunt is om te zorgen dat vanuit een overkoepelende blik (vanuit deze 'office') in de gaten wordt gehouden dat de relevante thema's voldoende aandacht krijgen. Een risico is namelijk dat wanneer bepaalde departementen of andere partners niet meer niet actief betrokken zijn of worden, bepaalde thema's (zoals bijvoorbeeld openbare ruimte) onvoldoende opgepakt worden. Door vanuit een landelijke coördinatie hier zicht op te houden en in gesprek te zijn met betrokkenen verspreid over het land, ontstaat variatie aan initiatieven in het land die zich op andere inhoudelijke thema's richten. En daarmee ook een variatie aan betrokken organisaties die - vanuit hun wens om bij te dragen aan de beweging - betrokken zijn.

A. Bijlage 1: Overzicht Respondenten

Voor voorliggend onderzoek hebben wij gesproken met de volgende betrokkenen:

Vijftien digitale (groeps)gesprekken, met afgevaardigden van:

1. Actielijn Rijk als Organisatie
2. Actielijn Vervoer
3. Actielijn Onderwijs
4. Actielijn Participatie en Toegankelijkheid (verkiezingen)
5. Actielijn Participatie en Toegankelijkheid (sport)
6. Actielijn Participatie en Toegankelijkheid (cultuur)
7. Project Niets onder ons zonder ons/samenwerking met de Alliantie
8. Project Iedereen doet mee/samenwerking met VNG
9. Project MKB Toegankelijk/samenwerking met VNO-NCW en MKB-Nederland
10. Programmteam Onbeperkt meedoen!
11. College voor de Rechten van de Mens
12. Accounthouder (gedeelte) van actielijnen (Programma Onbeperkt meedoen!)
13. Accounthouder (gedeelte) van actielijnen (Programma Onbeperkt meedoen!)
14. Accounthouder projecten (Programma Onbeperkt meedoen!)
15. Coördinerend Adviseur VWS

Zes focusgroepen: overzicht van de aanwezigen en de thema's van de focusgroepen:

- a. Gemeentelijke praktijk. Deelnemers: VNG, gemeente Zoetermeer, gemeente Utrecht, gemeente Beesel, ministerie van BZK, Programma Onbeperkt meedoen!
- b. Digitale Toegankelijkheid. Deelnemers: Verbond van Verzekeraars, Betaalvereniging, Deque Systems, Bartiméus en Stichting Accessibility, Level-Level, MKB/VNO-NCW, Programma Onbeperkt meedoen!

- c. Ervaringsdeskundigheid. Deelnemers: gemeente Breda, leder(in), ministerie van IenW, Rover, Adviesbureau (oud-minister Gehandicapenzaken), ministerie van VWS, Per Saldo, MIND;
- d. Aanjaagfunctie. Deelnemers: ministerie van BZK, Het Gehandicapte Kind, Jantje Beton, INretail, ministerie van OCW, ECIO, Programma Onbeperkt meedoen!;
- e. Communicatie. Deelnemers: Esther Vergeer Foundation, MKB-Nederland, LFB, leder(in), ZonMw, Programma Onbeperkt meedoen!
- f. Vraagstuk meten. Deelnemers: VNG, leder(in), ministerie van IenW, ministerie van OCW, Nivel, RIVM, Programma Onbeperkt meedoen!

Overzicht van de 20 respondenten die de zelfevaluatie hebben ingevuld:

1. 3 medewerkers van het ministerie van VWS
2. 3 medewerkers van het ministerie BZK
3. 3 medewerkers van het ministerie OCW
4. 1 medewerker van het ministerie van IenW
5. 1 medewerker van het ministerie van SZW
6. 1 medewerker bij VNG
7. 1 medewerker bij MKB-Nederland
8. 1 medewerker bij Ieder(in)
9. 1 medewerker bij Accesibility
10. 1 medewerker bij SamenSpeelNetwerk
11. 1 medewerker bij Verbond van Verzekeraars
12. 1 medewerker bij ECIO
13. 1 medewerker bij ZonMw
14. 1 medewerker bij Community toegankelijk recreëren

B. Bijlage 2: Bestudeerde literatuur

Alliantie VN-verdrag Handicap. 2019. Schaduwrapportage verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Nederland.

Code diversiteit en inclusie. 2019.

College voor de Rechten van de Mens. 2018. Rapportage aan het comité voor de rechten van personen met een handicap. Inzake de eerste rapportage van Nederland.

Ministerie van VWS. 2018. Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen!: implementatie VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap.

Ministerie van VWS. 2018. Samenvatting in begrijpelijke taal: Programma Nederland en het VN-verdrag Handicap.

Ministerie van VWS. 2019. Voortgangsrapportage Onbeperkt meedoen! 2019.

Ministerie van VWS. 2020. Voortgangsrapportage Onbeperkt meedoen! 2020.

Onbeperkt Cultuur Beleven. (2020).

Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. 2019. Cijferoverzicht 2019 Programma Onbeperkt meedoen!

Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. 2020. Cijferoverzicht 2020 Programma Onbeperkt meedoen!

Rijksoverheid. 2018. Kamerbrief Programma Onbeperkt meedoen! - Implementatie VN-verdrag Handicap.

Rijksoverheid. 2018. Programma Onbeperkt meedoen! (Kamerbrief).

Rijksoverheid. 2019. Kamerbrief 1193 naar aanleiding van rapportage aan het comité voor de rechten van personen met een handicap, College Rechten van de Mens en VN-verdrag inzake rechten van personen met handicap.

Rijksoverheid. 2019. Kamerbrief Indicatoren programma Onbeperkt meedoen!

Rijksoverheid. 2020. Kamerbrief: Betreft voortgangsrapportage programma Onbeperkt meedoen! 2020.

RIVM. 2020. Cijferoverzicht 2020 Programma Onbeperkt meedoen!

SamenSpeelAkkoord. 2019. Elk kind telt mee.

Van der Berg, C., Brave, F. & Van Schaik, S. 2012. Programmamanagement. *Openbaar bestuur* ([link](#)).

Van der Kooij, A., & Keuzenkamp, S. 2018. Ervaringsdeskundigen in het sociaal domein: wie zijn dat en wat doen ze? Utrecht: Mosisili.